

Universiteit
Leiden
The Netherlands

In het laatste der dagen. Eindtijdverwachting in Nederland op de drempel van de moderne tijd (1790-1880)

Kielman, R.H.

Citation

Kielman, R. H. (2017, April 13). *In het laatste der dagen. Eindtijdverwachting in Nederland op de drempel van de moderne tijd (1790-1880)*. Academische Uitgeverij Eburon, Delft. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/47898>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/47898>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/47898> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Kielman, R.H.

Title: In het laatste der dagen. Eindtijdverwachting in Nederland op de drempel van de moderne tijd (1790-1880)

Issue Date: 2017-04-13

3. Aan de vooravond: groeiend alarmisme (1780-1795)

3.1 Een esoterisch réveil

3.1.1 *Theosofen en occultisten*

De Late Verlichting was een cultuurperiode die gekenmerkt werd door een hoge mate van ambivalentie. Het belang van de rede werd niet ontkend, maar wel in toenemende mate ondergeschikt gemaakt aan gevoel en intuïtie, aan de ‘inwendige kennis’ die een uitvloeisel was van een bovennatuurlijke, geestelijke wereld.¹ Of men dit overgangstijdperk nu betitelt als Gevoelige Verlichting, Vroege Romantiek, Laat- of Verlicht Piëtisme – op dat punt heeft zich een zekere richtingenstrijd ontwikkeld² – voor dit onderzoek is vooral van belang na te gaan hoe dit alles het eschatologische denken heeft beïnvloed. De groeiende nadruk op gevoel en beleving zocht enerzijds een uitlaatklep in godsdienstige verdieping, in het Verlichte Piëtisme dat in de jaren tachtig zou uitmonden in een religieuze opwekkingsbeweging, anderzijds in een groeiende interesse voor mystieke en occulte verschijnselen – het illuminisme. Een enigszins omstreden term, omdat hij ten onrechte associaties oproept met de radicaal-verlichte Duitse Illuminaten-orde, maar die toch de voorkeur verdient boven meer algemene (en te ruime) begrippen als christelijke theosofie, hermetische filosofie en irrationalisme, omdat illuminisme verwijst naar de kernovertuiging van deze laaachtttiende-eeuwse stromingen: het geloof dat men vanuit de geestelijke wereld ‘licht’ ontving over de geheimen van de schepping. Een gerichtheid op de hemel en het bovennatuurlijke die bovendien gepaard ging met een verhoogd eschatologisch bewustzijn, het gevoel te leven aan de vooravond van een grote doorbraak.³

Een typische representant van deze stroming was J.K. Lavater, die – begonnen als verlicht piëtist – in steeds occulter vaarwater terecht zou komen.⁴ Daarnaast de Zweedse profeet Emanuel Swedenborg, ontdekker van de hemel en grondlegger van de Kerk van het Nieuwe Jeruzalem, die de geestenwereld beschreef als een dimensie die niet alleen zeer nabij was, maar ook grote overeenkomst met de aardse werkelijkheid vertoonde. Een ware rage veroorzaakte in de jaren tachtig het somnambulisme, de trancetoestand die tijdens mesmeriaanse ofwel dierlijk-magnetische behandelsessies ontstond en waarbij ‘hogere kennis’ zou doorkomen. In geheime loges van de esoterische vrijmetselaar als de Goud-en Rozenkruizers werd driftig geëxperimenteerd met alchemie en het oproepen van geesten. Er werden zelfs conferenties georganiseerd waar men kennis kon nemen van de nieuwste

¹ Steiner, *Freimaurer und Rosenkreuzer*, 65; P. Wernle, *Der schweizerische Protestantismus im XVIII. Jahrhundert III* (Tübingen 1925) 194-195; Garret, *Respectable folly*, 99; Brandt Corstius, ‘Verschijnselen in onze literatuur’, 241-253.

² Buijnsters, *Van Alphen*, 184-187; W. van den Berg, ‘De preromantiekconceptie in de Nederlandse literatuurgeschiedenis’, in: K. Beekman e.a. eds., *Een bedachtzame beeldenstorm: beschouwingen over de letterkunde van de achttiende en negentiende eeuw* (Amsterdam 1999) 13-39; Martens en Vuyk, *Het groote doel*, 162.

³ Viatte, *Sources occultes*, 233-236; Majewski, ‘Mercier and the preromantic myth’, 1-21; Darnton, *Mesmerisme*, 84-85; A. Faivre, *Kirchberger et l’Illuminisme du dix-huitième siècle* (Den Haag 1966) XIV-XVII; Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 139; R. le Forestier, *La Franc-Maçonnerie templière et occultiste aux XVIIIe et XIXe siècles I* (Parijs-Leuven 1987²) 847-848, noot 70.

⁴ O. Guinaudeau, *Jean-Gaspard Lavater : études sur sa vie et sa pensée jusqu’en 1786* (Parijs 1924) XVII-XXIII; Wernle, *Schweizerische Protestantismus III*, 227-231, 280-281; J. Forssman, *J.K. Lavater und die religiösen Strömungen des achtzehnten Jahrhunderts* (Riga 1935) 33-45; Faivre, *Kirchberger*, 77-78.

inzichten en overtuigingen, zoals het congres te Parijs, in 1785 bijeengeroepen door esoterische vrijmetselaars, en bezocht door mystici, rozenkruizers en swedenborgianen uit heel Europa. Hier werd de algemeen heersende verwachting nog eens onderstreept dat op korte termijn de doorbraak van een nieuwe heilsorde te verwachten was. In 1787, aan de vooravond van de Franse Revolutie, trokken sleutelfiguren uit het internationale esoterische circuit onder aanvoering van de Franse mysticus Antoine-Joseph Pernety (1716-1796) en de Poolse graaf Tadeusz Grabianka (1740-1807) naar Avignon, waar – zo was deze *Illuminés* geopenbaard – het Nieuwe Jeruzalem op aarde zou komen.⁵

Een en ander werd in een vorig hoofdstuk al aan de orde gesteld – in dit hoofdstuk zal de vraag centraal staan hoe deze Late Verlichting doorwerkte binnen de Nederlandse Republiek. Het Laat-Piëtisme en de *Empfindsamkeit* hadden hier een vruchtbare voedingsbodem gevonden, maar gold dat ook voor de religieuze Opwekking rond 1785 en de wending naar theosofie en occultisme? Vormde zich hier, net als in de omringende landen, kringen van rozenkruizers en swedenborgianen? En welke ontvangst viel het dierlijk magnetisme in Nederland ten deel?

Het antwoord op deze vragen is om meerdere redenen relevant. In de eerste plaats omdat die religieuze en occulte opbloei gepaard ging met een intensivering van de christelijke heilsverwachting, heilsvisioenen die bovendien zeer divers waren en varieerden van duistere apocalyptiek tot optimistisch oecumenisme. Hoewel de esoterici zich daarbij door de bijbelse profetieën lieten inspireren, werden die vaak zeer vrij geïnterpreteerd: letterlijk opgevat, of juist zeer symbolisch, intuïtief geduid of doorspekt met eigen ‘openbaringen’. Dat laatste was met name het geval bij de swedenborgianen. Zij zijn om nog een tweede reden interessant. De swedenborgiaanse heilsverwachting week op cruciale punten af van de heersende christelijk-eschatologische opvattingen. Volgens Swedenborg was het Laatste Oordeel al achter de rug – dat had zich in 1757 in hemelse sferen gemanifesteerd met de openbaring van de swedenborgiaanse leer (ofwel de wederkomst van Christus), en de doorbraak van deze nieuwe heilsorde naar de aardse dimensie (de wereldwijde expansie van de Kerk van het Nieuwe Jeruzalem) zou niet lang meer op zich laten wachten. Orthodoxe christenen die een wereldeinde verwachtten, hadden het volgens Swedenborg bij het verkeerde eind. Noch de wereld, noch het menselijk geslacht zouden ooit ophouden te bestaan. Sterker nog, naarmate de invloed van het Hemelse Jeruzalem steeds krachtiger op de aarde inwerkte, zou de wereld een steeds hogere graad van volmaaktheid bereiken.⁶

Een optimistische toekomstvisie die door het oneindige tijdsperspectief opvallend ‘modern’ aandoet, en daarmee de invloed van het verlichtingsdenken verraadt. Controversieel was het swedenborgianisme ook: met name de bewering dat de gevestigde kerken hun bestaansrecht hadden verloren en het dogma van de drieëenheid een dwaalleer was (er was maar één God en dat was Christus) stuitte bij de christelijke tijdgenoten op grote weerstand.⁷

⁵ Le Forestier, *Franç-Maçonnerie templière*, 783-790; Viatte, *Sources occultes*, 99; M. Neugebauer-Wölk, ‘Arkanwelten im 18. Jahrhundert. Zur Struktur des Politischen im Kontext von Aufklärung und frühmoderner Staatlichkeit’, *Aufklärung. Interdisziplinäres Jahrbuch zur Erforschung des 18. Jahrhunderts und seiner Wirkungsgeschichte* 15 (2003) 34-58; M.L. Danilewicz, ‘The king of the New Israel: Thaddeus Grabianka (1740-1807)’, *Oxford Slavonic Papers* 1 (1968) 49-73.

⁶ R. Hindmarsh, *Rise and progress of the New Jerusalem Church in England, America and other parts* (Londen 1861) IV-V, 119, 160-161; Viatte, *Sources occultes*, 75-77; Zwink, ‘Einleitung’, in: Bergmann en Zwink, *Emanuel Swedenborg*, 6-7; Benz, ‘Swedenborg’, in: *Ibidem*, 8-16; R.H. Kirven, ‘Swedenborgs Theologie im Überblick - eine Lesehilfe zu seinen Werken’, in: *Ibidem*, 66.

⁷ Hindmarsh, *Rise and progress*, 162; G.F. Dole, ‘True Christian Religion as apologetic theology’, in: E.J. Brock e.a. eds., *Swedenborg and his influence* (Bryn Athen 1988) 345-347; E. Gutekunst, ‘“Spötter, die mich um Ihrer willen für einen Fanatiker ausrufen”’: Swedenborg und Friedrich Christoph Oetinger’, in: Bergmann en Zwink, *Emanuel Swedenborg*, 77-81.

De mate van respons die het swedenborgianisme kreeg kan dus informatie verschaffen niet alleen over de ontvankelijkheid voor een dergelijk optimistische heilsverwachting, maar indirect ook over de vitaliteit van de bijbelse voorstellingswereld en het daaraan gekoppelde tijdsperspectief.

Over de Laat-verlichte mystiek met haar Europese netwerk van vrijmetselaars, geheime ridderorden en alchemisten is een aantal indrukwekkende studies verschenen. Nederlandse mystici komen daarin niet of nauwelijks voor.⁸ Hun rol lijkt dus marginaal te zijn geweest, maar zekerheid bestaat daarover niet, omdat het onderzoek naar de Nederlandse vrijmetselarij zich vooraansnog heeft toegespitst op de reguliere loges. Bronnen die licht kunnen werpen op de mystieke vrijmetselarij zijn niet ruim voorhanden; omvangrijke particuliere brievencollecties waaruit Franse en Duitse historici hebben kunnen putten bestaan er voor Nederland niet.⁹ De laatste jaren is er door historici herhaaldelijk op deze kennislacune gewezen, recentelijk nog door Joris van Eijnatten in zijn diepgravende studie van de denkwereld van Willem Bilderdijk. Hij constateerde daarin dat Bilderdijk beïnvloed is door het illuminisme, vermoedde dat de voedingsbodem daarvan in Den Haag heeft gelegen, maar moest het bij veronderstellingen laten omdat de bewijzen voor een esoterische kring aldaar ontbreken.¹⁰ Nader onderzoek was dus geboden. Centraal daarbij stond het bronnenmateriaal dat bewaard is gebleven in het Cultureel Maçonniek Centrum te Den Haag.¹¹ Aldus werden de contouren van een esoterisch Haags circuit allengs helderder.

Zoals gezegd, op het eerste gezicht lijkt de Laat-verlichte theosofie grotendeels aan Nederland voorbij te zijn gegaan. Exemplarisch is de aarzelende houding die de Nederlandse vrijmetselaars rond 1765 innamen toen ze uitgenodigd werden toe te treden tot de *Strikte Observanz*, een esoterische vrijmetselaarsorde in Duitsland. Deze rond 1760 opgerichte orde was de Duitse variant van de Franse hoge graden-loges die in de loop van de achttiende eeuw ontstonden, als aanvulling op de reguliere vrijmetselaarsloges die slechts drie graden kenden (leerling-meester-gezel). Heerste binnen de reguliere vrijmetselarij een christelijk-verlicht broederschapsideaal, de hoge-gradenloges (ook wel schotse loges, of kapittels genoemd) werden gedreven door een zucht naar hogere kennis die slechts voor uitverkorenen was weggelegd. De plicht tot geheimhouding woog zwaar, gehoorzaamheid aan de hoger ingewijden was regel. Vandaar de naam Strikte Observantie: een verwijzing naar de eed van strikte gehoorzaamheid aan de 'Onbekende Oversten' die aan het hoofd van de orde zouden staan, en naar wier identiteit men slechts kon gissen. Vooral binnen adellijke kringen in Frankrijk en Duitsland bestond er veel animo om lid te worden van een dergelijk exclusief, vaak op militaire leest geschoeid gezelschap. Al snel was er sprake van wildgroei van de meest uiteenlopende hogegradensystemen, geënt op middeleeuwse ridderordes als de tempeliers, met voor elke graad klinkende titels als Ridder van het Oosten of Prins van

⁸ K.R.H. Frick, *Die Erleuchteten. Gnostisch-theosophische und alchemistisch-rosenkreuzerische Geheimgesellschaften bis zum Ende des 18. Jahrhunderts: ein Beitrag zur Geistesgeschichte der Neuzeit*, Graz 1973; A. Faivre, *Mystiques, théosophes et illuminés au siècle des Lumières*, Hildesheim-New York 1976; Le Forestier, *La Franc-Maçonnerie templière*; G. van Rijnberk, *Épisodes de la vie esotérique, 1780-1824: extraits de la correspondance inédite de J.-B. Willermoz, du Prince Charles de Hesse-Cassel, et de quelques-uns de leurs contemporains*, z.p. 1980².

⁹ D. van der Horst, 'Nederlandse vrijmetselarij in historische belangstelling', *ThG* 24 (1997) 27-41; W. Dotzauer, *Quellen zur Geschichte der deutschen Freimaurerei im 18. Jahrhundert; unter besonderer Berücksichtigung des Systems der strikten Observanz* (Frankfurt am Main enz. 1991) 251-252; Faivre, *Kirchberger*, 82; L.A. Langeveld, *Alchemisten en Rozekruisers* (Amsterdam z.j [1980]) 179.

¹⁰ Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 127-148.

¹¹ Het Cultureel Maçonniek Centrum Prins Frederik (CMC) bevat loge-archieven, correspondentie en een uitgebreide bibliotheek met zeldzame werken op maçonniek gebied.

Jeruzalem.¹² Zelfbenoemde magiers (Cagliostro is een goed voorbeeld) speelden handig in op de zucht naar steeds hogere kennis en voegden eigen orde-systemen aan de bestaande toe.¹³

Daarnaast kregen slapende ordes nieuw leven ingeblazen. Zo werd, geïnspireerd op zeventiende- eeuwse voorgangers, rond 1750 in Zuid-Duitsland de Orde van Goud-en Rozenkruizers opgericht. De groepering maakte een snelle expansie door en had spoedig afdelingen in de rest van Duitsland en vervolgens in de steden van Noord-en Midden-Europa.¹⁴ Vaak hadden deze rozenkruizers een gecombineerd lidmaatschap met de Strikte Observantie. Rond 1780 kwam de leiding over de rozenkruizers in handen van vertrouwelingen van de Pruisische kroonprins, en toen deze in 1786 als Frederik Willem II de troon besteeg, kregen zij grote invloed op het beleid. In sessies waarin geesten werden opgeroepen en via brieven – zogenaamd afkomstig van de onbekende Magiër die aan het hoofd van de orde zou staan – werd de koning duidelijk gemaakt welke maatregelen van hem verwacht werden. Een en ander resulteerde in het *Religionsedikt* van 1788, bedoeld vooral om neologen van universiteiten en scholen te weren.¹⁵ Ook aan het Deense hof wisten mystici als groothertog Karel van Hessen-Kassel (gouverneur van Sleeswijk-Holstein) en Andreas Peter Bernstorff (minister van buitenlandse zaken), grote politieke invloed te verwerven. Zij rekruteerden de kroonprins-regent (de latere koning Frederik VI) voor hun kring van ingewijden en lieten hem deelnemen aan seances waarbij slechts één geest werd opgeroepen, niemand minder dan Jezus zelf. Net als de Berlijnse rozenkruizers leefde de Kopenhaagse kring in gespannen afwachting van de komst van het Godsrijk op aarde.¹⁶

De meeste van deze mystieke ordesystemen hadden vertakkingen (dochterloges) in de buurlanden. Ook Nederlandse loges maakten daar deel van uit – reden waarom de Nederlandse Grootloge in 1764 door de Strikte Observantie werd uitgenodigd een samenwerkingsverband aan te gaan. De onderhandelingen verliepen in eerste instantie voorspoedig. In 1767 reisde Hendrik van der Mey – klerk op de stadhouderlijke kanselarij en bestuurslid van de Nederlandse Grootloge (de koepel van lokale loges) – naar Duitsland in het

¹² G. Kloss, *Geschichte der Freimaurerei in Frankreich aus ächten Urkunden dargestellt (1725-1830)* I (Darmstadt 1852) 88; Van Rijnberk, *Épisodes*, 14-15; Frick, *Erleuchteten*, 222-245; W. te Lindert, *Verlichting en heilsverwachting: filosofische en religieuze opvattingen van Weense vrijmetselaars, 1780-1795* (Aalten 1995) 20-21; A. le Bihan, *Francs-maçons et ateliers parisiens de la Grande Loge de France au XVIIIe siècle: 1760-1795* (Parijs 1973) 101-118; L. Hammermayer, 'Zur Geschichte der europäischen Freimaurerei und der Geheimgesellschaften im 18. Jahrhundert', in: É.H. Balázs e.a. eds., *Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa: Freimaurer, Gesellschaften, Clubs* (Berlijn 1979) 11-12; P. Naudon, *Histoire, rituels et tuteur des hauts grades maçonniques: le rite écossais et accepté* (Parijs 2003⁵) 112-115.

¹³ J. Bauer en G. Müller, 'Von Johnson zu Cagliostro. Freimaurische "Hochstapler" und arkanpolitische Machtakkumulation im 18. Jahrhundert', *Aufklärung: interdisziplinäres Jahrbuch zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts und seiner Wirkungsgeschichte* 15 (2003) 67-104. Zie ook: R. Breymayer, 'Von Swedenborg zu Elias Artista: der "Prophet" Johann Daniël Müller aus Wissenbach/Nassau (1716 bis nach 1785), Gegner Moses Mendelsohns und Lessings, kritischer Freund Emanuel Swedenborgs', in: Bergmann en Zwink, *Emanuel Swedenborg*, 89-92.

¹⁴ C. McIntosh, *The Rose Cross and the age of reason. Eighteenth-century Rosicrucianism in Central Europe and its relationship to the Enlightenment* (Leiden enz. 1992) 47-57; Frick, *Erleuchteten*, 313-317; Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 145-147.

¹⁵ A. Marx, *Die Gold- und Rosenkreuzer: ein Mysterienbund des ausgehenden 18. Jahrhunderts in Deutschland*, Leipzig 1929) 34-35; P. Schwartz, *Der erste Kulturkampf in Preussen um Kirche und Schule (1788-1798)* (Berlijn 1925) 41-45, 72-99; Le Forestier, *Franc-Maçonnerie templière*, 554-557; J. Schultze, 'Die Rosenkreuzer und Friedrich Wilhelm II', in: Idem, *Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte. Ausgewählte Aufsätze* (Berlijn 1964) 244-264; Neugebauer-Wölk, 'Arkanwelten im 18. Jahrhundert', 58-60; Dotzauer, *Quellen*, 43.

¹⁶ A. Langmesser, *Jakob Sarasin, der Freund Lavaters, Lenzens, Klingers u.a. Ein Beitrag zur Geschichte der Genieperiode* (Zürich 1899) 67-68; Forssman, *Lavater*, 243; A. Faivre, 'J.C. Lavater, Charles de Hesse, et l'École du Nord', in: Idem, *Mystiques, théosophes et illuminés*, 175-190; J.K. Lavater, *Reisetagebücher* II, ed. H. Weigelt (Göttingen 1997) 311-321.

kader van het aanstaande het huwelijk van stadhouder Willem V met Wilhelmina van Pruisen, de nicht van Frederik de Grote. In Berlijn ontmoette Van der Mey de leiders van de Strikte Observantie, kreeg de in het Latijn opgestelde rituelen mee, en wijdde bij terugkomst een aantal van zijne mede-Grootofficieren in. Dat duidt op een zeker enthousiasme, maar daarna stagneerde de zaak omdat de statuten als strijdig werden ervaren met constitutie, godsdienst en zeden van de Republiek. Met name de eed van strikte gehoorzaamheid aan de ‘Onbekende Oversten’ stuitte de Nederlanders tegen de borst. De onderhandelingen werden afgebroken, en tot een Nederlandse afdeling van de Strikte Observantie kwam het vooralsnog niet.¹⁷

Via individuele internationale contacten, die zich door het fragmentarische bronnenmateriaal slechts moeizaam laten reconstrueren, kregen Nederlandse vrijmetselaars uiteindelijk toch de beschikking over de inwijdingsrechten in de hogere graden, en zo ontstonden er – naast de reguliere loges – schotse kapittels, waarin in een aantal gevallen ook de meeste geheime graad, die van Ridder van het Rozenkruis, werd beoefend.¹⁸ Eind jaren zeventig hadden de schotse praktijken al zo’n hoge vlucht genomen dat de Nationale Grootmeester, baron Carel van Boetzelaer, in 1777 kans zag ook hiervoor een nationale koepel van de grond te tillen – de Schotse Grootloge. Zelf was hij ook actief in de hoge graden: hij stond aan het hoofd van het Haagse kapittel Pallas, waarvan de leden nauwe connecties hadden met het stadhouderlijk hof. Van Boetzelaer – adjudant van Willem V – behoorde ertoe, evenals de stadhoudersklerk Van der Mey. Ondanks Van Boetzelaers inspanningen kwam de Schotse Grootloge echter nauwelijks van de grond. De jaarvergaderingen trokken zo weinig bezoekers dat ze na enkele jaren niet meer georganiseerd werden. Pas in 1803 zou de Schotse Grootloge nieuw leven ingeblazen krijgen.¹⁹

Op lokaal niveau bleven de schotse loges wel actief, al onttrekt de daarachter schuilgaande denkwereld zich grotendeels aan de waarneming. Zo is niet bekend of ze connecties hadden met de esoterische kringen van uiteenlopende signatuur die in steden als Amsterdam en Den Haag al langer bestonden. Met name Amsterdam had wat dat betreft een zekere reputatie opgebouwd: in de zeventiende eeuw was het een van de centra waar rozenkruizers samenkwamen, een kring die tot ver in de achttiende eeuw zou zijn blijven bestaan. Daarnaast waren er kringen die zich lieten inspireren door de Duitse mysticus Jakob Böhme, terwijl weer anderen zich concentreerden op de kabbala, de Joodse geheimleer die cruciale kennis over het scheppingsproces zou verschaffen. Daarmee gewapend zouden ingewijden de werkelijkheid kunnen manipuleren. De Franse alchemist Touzay Duchanteau kwam rond 1760 speciaal naar Amsterdam om er zich door een rabbijn in de kabbala te laten onderwijzen.²⁰

¹⁷ J.J. Hanrath, ‘De Stricte Observantie in Nederland’, *Thoth: tijdschrift voor vrijmetselaren (Thoth)* 24 (1973) 193-206.

¹⁸ J.P. Vaillant, ‘Eenige bijzonderheden betreffende de invoering van de graad van Ridder van het Rozenkruis in Nederland’, *Bulletin van het Nederlandsch Groot-Oosten* (1889) 97-130; P.J. van Loo, *Geschiedenis van het Hoofdkapittel der Hoge Graden in Nederland* (Den Haag 1987³) 11-13; A.R. Overbeek, D.C.J. Peype en R.C. Winter, ‘Vijfenzeventig jaar en meer... De Opperraad van Nederland 1817-1913-1988’, *Thoth* 40 (1989) 14; J.A.M. Snoek, ‘Maastricht en de Hoge Graden: een inleiding’, *Het Rozenkruis; orgaan van de Hoge Graden van de Orde van Vrijmetselaren onder het Hoofdkapittel in Nederland (Het Rozenkruis)* 72 (1998) 49-62; E.A. Boerenbeker, ‘Het Nederlandse R.Kr.Rituaal’, *Het Rozenkruis* 39 (1965) 153-164; A.J. Hanou, *Onder de Acacia: studies over de Nederlandse vrijmetselarij en vrijmetselaarsloges vóór 1830* (Leiden 1997) 90-92.

¹⁹ Hanrath, ‘Stricte Observantie’, 197; Van Loo, *Hoofdkapittel*, 14-23.

²⁰ Scharp, *Godgeleerd-historische verhandeling*, 158; R. Breymayer, ‘Zu Friedrich Christoph Oetingers Theologia Emblematica und deren niederländischen Wurzeln’, in: J. van den Berg en J.P. van Dooren eds., *Pietismus und Reveil; Referate der internationalen Tagung: Der Pietismus in den Niederlanden und seine internationalen Beziehungen, Zeist 18-22 juni 1974* (Leiden 1978) 271-273; Marx, *Gold- und Rosenkreuzer*, 15-16, 43; K. Frick, ‘Aus dem Briefwechsel zweier rheinisch-westfälischer Ärzte und Alchemisten über den Orden der Gold- und Rosenkreuzer in der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts’, in: H. Schadewalt ed., *Medicinae et artibus*.

Ook in Den Haag was het de Joodse gemeente die de kennis van de kabbala levend hield. Hoogduits parnassijn was daar de puissant rijke hofbankier Tobias Boas (1696-1782), die ook bij geleerden in hoog aanzien stond.²¹ Zijn bibliotheek bevatte een ruime collectie joods-mystieke werken en onder zijn vrienden telde hij de fameuze Londense rabbi Samuel Falk (1708-1782), die in brede kring gold als deskundige op het gebied van kabbala en alchemie (al zagen sommige rabbijnen hem als gelukzoeker en charlatan).²² Dat Boas rond 1750 deelnam aan kabbalistische sessies bij Falk lijkt zeker,²³ maar over mystieke connecties tussen Boas en andere Hagenaars is helaas veel minder bekend. Weliswaar figureert Den Haag in een aantal achttiende-eeuwse publicaties als een bolwerk van alchemisten en rozenkruizers, een opvatting die in diverse later verschenen studies is overgenomen, maar bronnen die dat moeten bevestigen zijn schimmig of ronduit onbetrouwbaar.²⁴ Zo werd in een geschrift van de afvallige rozenkruizer Magister Pianco beweerd dat zich rond 1780 in Den Haag een van de leiders van de Orde zou hebben opgehouden, een zekere Broeder Manasser, woonachtig in de buurt van het Binnenhof. In hoeverre Pianco's geschrift op waarheid berustte, blijft echter onduidelijk en dat gold ook voor de identiteit van de auteur. Niet uitgesloten is dat Den Haag hier uitsluitend als rozenkruizerhoofdkwartier werd opgevoerd, op grond van de reputatie die de stad in het verleden had.²⁵

Niettemin, in 1778 was Den Haag toch echt even het toneel van een van de meest spraakmakende occulte fenomenen die de late achttiende eeuw gekend heeft. De magiër Cagliostro deed vanuit Londen de residentie aan en kreeg daar toegang tot hertog Lodewijk van Brunswijk, de invloedrijke adviseur van stadhouder Willem V. *En passant* bezocht hij ook de loge Indissoluble, waar hij door de Haagse broeders met alle egards werd begroet.²⁶ Dat Cagliostro Londen was ontvlucht vanwege loterijzwendel – hij beweerde daar met behulp van de kabbala de winnende lotnummers te kunnen voorspellen – was in Den Haag nog niet bekend, sterker nog, men hing er aan zijn lippen. Cagliostro's voorstel om in navolging van een Londense loge een adoptiefloge voor vrouwen op te richten, werd enthousiast omarmd (een haastig in het leven geroepen damesloge kwam onder leiding van 'gravin' Cagliostro) en ook naar Cagliostro's op magische wijze verkregen inzichten in winnende lotnummers had men wel oren. Naar verluidt zou een van de Haagse broeders in de loterij van Brussel een fortuin hebben ingezet – en vervolgens hebben verloren. Maar toen was Cagliostro alweer doorgereisd naar de volgende etappe van zijn Europese tournee, die hem een enorme faam als wonderdokter en hoofd van de 'Egyptische' vrijmetselarij zou opleveren. Pas eind jaren

Festschrift für Professor Dr. phil. Dr. med. Wilhelm Katner zu seinem 65. Geburtstag (Dusseldorf 1968) 12-17; A.A.W. Santing, *De historische Rozenkruizers: beschouwingen over doel, werkwijze en organisatie* (Amsterdam z.j.) 159-160; C.-H. de Gleichen, *Souvenirs de Charles-Henri baron de Gleichen* (Parijs 1868) 187; G. Bord, *La franc-maçonnerie en France des origines à 1815 I, 1688-1771* (Parijs 1908) 248, 355.

²¹ D.S. van Zuiden, 'Iets over Tobias Boas en zijn relaties met het stadhouderlijke Hof', *Jaarboek Die Haghe* (1932) 54-59; I.B. van Creveld, *De verdwenen Buurt. Drie eeuwen centrum van joods Den Haag* (Den Haag 1997²) 54-55; Idem, *Gebundeld erfgoed: facetten van joods Den Haag* (Den Haag 2001) 113-118.

²² I. Maarsen, 'Een Joodsche wereldreiziger in Den Haag (18de eeuw)', *Jaarboek Die Haghe* (1936) 259-267; R. Patai, *The Jewish alchemists: a history and source book* (Princeton 1994) 453-462.

²³ F. Heymann, *Der Chevalier von Geldern. Eine chronik der Abenteuer der Juden* (Keulen 1963) 300-315; M.K. Schuchard, 'Dr. Samuel Jacob Falk: a Sabbatian adventurer in the masonic underground', in: M.D. Goldish en R.H. Popkin eds., *Jewish messianism in the early modern world; millenarianism and messianism in early modern European culture* (Dordrecht 2001) 204-218; Idem, *Emanuel Swedenborg, secret agent on earth and in heaven: Jacobites, Jews, and Freemasons in early modern Sweden* (Leiden-Boston 2012) 687-688.

²⁴ Marx, *Gold- und Rozenkreuzer*, 43; F. Ribadeau Dumas, *Cagliostro* (Parijs 1966) 44-45.

²⁵ *Der Rosenkreuzer in seiner Blösse, zum Nutzen der Staaten hingestellt (...) von Magister Pianco* (Amsterdam 1781) 172-180. Plaats van uitgave was Neurenberg; Steiner, *Freimaurer und Rosenkreuzer*, 105-106; McIntosh, *Rose Cross*, 133; Steiner, *Freimaurer und Rosenkreuzer*, 106-107; Santing, *Rozenkruizers*, 245-247, 182-184.

²⁶ Sypesteyn, *Voltaire, Saint-Germain*, 137-139.

tachtig werd hij ontmaskerd en gevangengezet in Rome, een detentie die hij niet zou overleven.²⁷

Helaas behoort zijn verblijf te Den Haag tot de slechtst gedocumenteerde perioden in zijn leven. Of Cagliostro in de residentie ook al als wonderdokter heeft gepraktiseerd, alchemistische experimenten heeft uitgevoerd of heeft onthuld dat hij onsterfelijk was, is niet met zekerheid te zeggen. Blijvende contacten zijn er toen in ieder geval niet gelegd – de adoptiefloge ging al snel weer ter ziele, en Cagliostro is ook niet meer in de Republiek teruggekeerd.²⁸ Toch was er in het klimaat iets veranderd. Of het een met het ander samenhangt blijft speculeren, maar na 1778 leek het tij gekeerd. Toen de leiders van de Strikte Observantie in datzelfde jaar hun uitnodiging aan de Nederlandse broeders herhaalden, bleek het wantrouwen ten aanzien van dergelijke internationale netwerken te zijn verdwenen. Met name onder orangisten, in de directe kring rond de stadhouder, was de animo om toe te treden tot de illustere erfgenamen van de tempeliers opvallend groot. Een en ander leidde er uiteindelijk toe dat het Haagse kapittel Pallas zich in maart 1780 liet omvormen tot provinciaal-loge van de Strikte Observantie.²⁹

Van die installatie is een verslag bewaard gebleven dat een fascinerend inkijkje geeft in de esoterische wereld van deze Haagse ridders. Het kapittel van de Heilige Orde van de Tempel hield op 16 maart 1780 ten huize van de Saksische gezant J.P.I. Dubois zijn eerste bijeenkomst. Grootmeester Van Boetzelaer legde als Eques ('ridder') namens alle ridders de gelofte van gehoorzaamheid af.³⁰ Stadhoudersklerk Hendrik van der Mey nam plaats in het kapittelbestuur; tot de nieuwe ridders behoorden bekende orangisten als de adellijke broeders A.W. en F.C.R. van Reede, de gouverneur van de jonge prinsen J.F. Euler, en J.D. Passavant van Passenburg, privésecretaris van de stadhouder voor het bestuur van zijn Duitse bezittingen. Ook over het prinsgezinde sentiment van de overige leden, mannen als Jan Cornets de Groot uit Rotterdam en de Haagse geschutsgieter Jean Maritz bestaat geen twijfel.³¹ Van der Mey, Euler en de gebroeders Van Reede behoorden zelfs tot de naaste vertrouwelingen van de stadhouder.

Met name Hendrik van der Mey is een intrigerende figuur. Behalve 'ridder' bij de Strikte Observantie was deze klerk aan de stadhouderlijke secretarie sinds 1781 ook voorzittend meester van de in dat jaar opgerichte loge Union Orange.³² In de groeiende spanningen tussen de stadhouder en de patriottenbeweging speelde hij een steeds prominentere rol. Dat wekte bevreemding bij Gijsbert Jan van Hardenbroek, de chroniqueur

²⁷ G. Barberi, 'Leben und Thaten des Joseph Balsamo, sogenannten Grafen Cagliostro [1791]', in: K.H. Kiefer ed., *Cagliostro. Dokumente zu Aufklärung und Okkultismus* (München enz. 1991) 477-490; Sypsteyn, *Voltaire, Saint-Germain*, 158-159; H. d' Almérás, *Cagliostro (Joseph Balsamo): la Franc-Maçonnerie et l'occultisme au XVIIIe siècle d'après des documents inédits* (Parijs 1904) 158-159; C. Photiades, *Les vies du comte de Cagliostro* (Parijs 1932) 147-149; Le Forestier, *Franc-Maçonnerie templière*, 768-769.

²⁸ F. Bülow, *Geheime Geschichten und rätselhafte Menschen. Sammlung verborgener oder vergessener Merkwürdigkeiten I* (Leipzig 1850) 136.

²⁹ Van Loo, *Hoofdkapittel*, 14. De eed aan de Onbekende Oversten was inmiddels afgeschaft, sinds 1772 was Ferdinand van Brunswijk de formele leider van de Strikte Observantie: Le Forestier, *Franc-Maçonnerie templière*, 93.

³⁰ Hanrath, 'Stricte Observantie', 199; Le Forestier, *Franc-Maçonnerie templière*, 535-536.

³¹ J.P. Vaillant, 'De Stricte Observantie in Nederland II', *Jaarboekje voor Nederlandsche Vrijmetselaren* (Den Haag 1889) 33-35; Hardenbroek, *Gedenkschriften V*, 363-364; *NNBWI* (Leiden 1911) s.v. 'J. Cornets de Groot'; R. Huijbrecht, 'Het Hof van Holland en de Haagse patriottenbeweging', *Holland: regionaal-historisch tijdschrift (Holland)* 19 (1987) 208.

³² 22 april 1781 verleende de Grootloge toestemming tot oprichting van de loge Union Orange te Den Haag; E.A. Boerenbeker ed., *De Resolutiën van de Groot-Loge I, 1756-1798* (Den Haag 1979) 163-164; blijkens een in het CMC bewaard gebleven brief (Archief Groot-Oosten der Nederlanden, correspondentie, nr. 816.16, april 1781) was H. van der Meij toen de voorzittend meester.

van het stadhoudelijk hof, die in 1785 noteerde dat Van der Mey, hoewel klerk van Thomas Isaac de Larrey (de secretaris van de prins), door Willem V min of meer was geannexeerd en exclusief voor hem leek te werken, zeer tegen de zin van Larrey. In die hoedanigheid maakte Van der Mey deel uit van de naaste adviseurs van de prins, en zou hij een aantal memories helpen opstellen. Het was Hardenbroek een raadsel hoe Van der Mey zo plotseling in het centrum van de macht terecht was gekomen en enigszins gretig noteerde hij de roddels die over hem de ronde deden: Van der Mey zou veel te ver gaan in zijn raadgevingen aan de prins en hem tot een onverzettelijke stellingname tegenover de patriotten aanzetten, waardoor een escalatie van het conflict op den duur niet kon uitblijven.³³ En wat gouverneur Johann Friedrich Euler betreft: die stond niet alleen als opvoeder van de jonge prinsen dicht bij het stadhoudelijk gezin – begin jaren tachtig zou hij voor de stadhouder een apart geheimschrift ontwerpen, zodat deze boodschappen kon verzenden buiten de van patriotse sympathieën verdachte geheimklerk om.³⁴

Dat alles roept de vraag op of deze kring op de stadhouder een vergelijkbare invloed heeft uitgeoefend als de Berlijnse rozenkruizers op Frederik Willem II van Pruisen. Tussen beide hoven bestonden genoeg raakvlakken die een dergelijke beïnvloeding op zijn minst aannemelijk maken. Niet alleen was Willem V gehuwd met een zuster van de vorstelijke rozenkruizer – aan het stadhoudelijk hof bevonden zich bovendien naaste familieleden van sleutelfiguren uit het internationale mystieke netwerk. De belangrijkste adviseur van de stadhouder, Lodewijk van Brunswijk, was de broer van het hoofd van de Strikte Observantie Ferdinand van Brunswijk.³⁵ De commandant van Maastricht, prins Frederik van Hessen-Kassel – regelmatig aan het Haagse hof te vinden – was de broer en geestverwant van dat andere kopstuk in het internationale mystieke netwerk: prins Karel van Hessen-Kassel. Niet toevallig was het Frederik van Hessen-Kassel die, na een belangrijke rol te hebben gespeeld bij de introductie van de Strikte Observantie in de Republiek, aan het hoofd van de Nederlandse afdeling zou komen te staan.³⁶ Gouverneur van de jonge prinsjes Euler was vóór hij in 1777 naar Den Haag kwam Orateur geweest bij de Berlijnse loge Zum flammenden Stern, een broedplaats van rozenkruizers.³⁷

Ook de gebroeders Van Reede, die een sleutelrol speelden aan het hof, hadden zo hun contacten in het internationale mystieke circuit. Arend Willem van Reede (1747-1815) was behalve officier bij de Hollandse garde voorzittend meester van de Haagse loge Union Royale, een loge waarin de hogere graden intensief werden beoefend.³⁸ Tot de leden behoorde bijvoorbeeld graaf Karel Willem van Nassau-Usingen, een man met een grote esoterische

³³ NNBW IV (Leiden 1918) s.v. ‘G.J. van Hardenbroek’; Hardenbroek, *Gedenkschriften* IV, 362; V, 125, 543, 573, 576-578, 596, 601.

³⁴ K.M.M. de Leeuw, ‘Johann Friedrich Euler (1741-1800): mathematician and cryptologist at the court of the Dutch Stadtholder William V’, *Cryptologia* 25 (2001) 260-265; Idem, *Cryptology and statecraft in the Dutch Republic* (z.p. 2000) 34-40.

³⁵ Lodewijk Ernst van Brunswijk (1718-1788) en Ferdinand van Brunswijk (1721-1792) waren zonen van Ferdinand-Albrecht II, hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel. Tussen de broers bestond een nauwe band: N.A. Bootsma, *De hertog van Brunswijk, 1750-1759* (Assen 1962) 7.

³⁶ Karel van Hessen-Kassel (1744-1836) en Frederik van Hessen-Kassel (1747-1837) waren zonen van Frederik II, Landgraaf van Hessen-Kassel, en prinses Mary van Engeland, en groeiden op aan het Deense Hof: *Gustave III par ses lettres*, ed. G. von Proschwitz (Stockholm 1986) 40, noot 3; Rijnberk, *Épisodes*, 183; G.A.J. Dielemans, ‘De eerste activiteiten van Hoge graden in Maastricht’, *Het Rozekruis* 72 (1998) 67. Frederik van Hessen-Kassel kwam naar Den Haag voor bezoeken aan het stadhoudelijk hof (Hardenbroek, *Gedenkschriften* III, 537-538) of aan de Groot-Loge (Boerenbeker, *Resolutiën* I, 163-164).

³⁷ K. Gerlach ed., *Berliner Freimaurerreden, 1743-1804* (Frankfurt am Main enz. 1996) 157; McIntosh, *Rose Cross*, 159, 209.

³⁸ NNBW II (Leiden 1912) s.v. ‘A.W. van Reede’; Hanrath, ‘Stricte Observantie’, 199; G.J.W. de Jongh, ‘Tweehonderd jaar Kapittel L’Union Royale 1779-1979’, *Het Rozekruis* 53 (1979) 3-22.

belangstelling, die deel uitmaakte van een internationaal mystiek netwerk. Als *Eques a pomo imperialii* was hij al in de jaren zeventig lid van de Strikte Observantie; enkele jaren later zocht hij aansluiting bij de rozenkruizers te Kassel.³⁹ In 1786 trouwde zijn dochter met Frederik van Hessen-Kassel, al genoemd als motor achter de Haagse afdeling van de Strikte Observantie.

A.W. van Reede vertrok in 1782 als gezant naar Berlijn, waar de rozenkruizers toen sterk in opkomst waren. Na de troonsbestijging van Frederik Willem II zou Van Reede in diplomatiek opzicht met enkele leden van deze kring nauw gaan samenwerken. Heeft het feit dat ze allen, Van Reede inclusief, lid waren van de Strikte Observantie, dat contact vergemakkelijkt? Tot zijn nieuwe vrienden behoorde, behalve de invloedrijke rozenkruizer Hans Rudolf von Bischoffwerder, ook diens protégé graaf Karl Adolf von Brühl (1742-1802), de pas aangestelde gouverneur van de Pruisische kroonprins. Bij de Strikte Observantie stond Brühl bekend als *eques ab Aquila alba*, als rozenkruizer had hij de codenaam *Ocarus*; aan het Pruisische hof behoorde hij tot de kring van meest invloedrijke rozenkruizers.⁴⁰ Interessant is echter dat die invloed zich ook uitstrekte tot het diplomatieke circuit in Den Haag: naaste medewerker van de daar gestationeerde Engelse ambassadeur was namelijk Brühls schoonvader – William Gomm (1728-1792).⁴¹

Brühl en Gomm hadden elkaar eind jaren zeventig in Sint-Petersburg leren kennen. De Engelsman had zich in Rusland tot een rijk en vooraanstaand koopman weten op te werken, was in 1765 zelfs tot hofbankier aangesteld, maar was daarna in steeds diepere financiële problemen weggezakt.⁴² De uit Saksen afkomstige Karl von Brühl was zijn bezittingen door de Eerste Poolse Deling kwijtgeraakt en hoopte daarvoor door de tsarina gecompenseerd te worden.⁴³ Die hoop bleek ijdel en wellicht dat hij daarom zijn toevlucht nam tot een huwelijk beneden zijn stand met de ogenschijnlijk welgestelde koopmansdochter Sophie Gomm. Dat haar vader op de rand van een faillissement balanceerde, heeft hij of niet goed ingeschat of door verliefdheid niet willen zien, in ieder geval was het in berooide toestand dat Brühl naar Saksen terugkeerde. In 1786 keerden echter zijn kansen. De nieuwe Pruisische koning haalde hem op voorspraak van Bischoffwerder vanuit Leipzig naar Berlijn en gaf hem als opvoeder van de kroonprins niet alleen *carte blanche*, maar saneerde ook zijn schulden.⁴⁴

³⁹ K.W. van Nassau-Usingen (1735-1803). Zie voor zijn lidmaatschap van diverse loges: Hanrath, 'Stricte Observantie', 201; Le Forestier, *Franc-Maçonnerie templière*, 228, 237; McIntosh, *Rose Cross*, 65.

⁴⁰ Le Forestier, *Franc-Maçonnerie templière*, 556-557; P-Y. Beaurepaire, *L'espace des francs-maçons: une sociabilité européenne au XVIIIe siècle* (Rennes 2003) 164-165; A. Faivre, 'Un familier des sociétés ésotériques au dix-huitième siècle: Bourrée de Corberon', *Revue des Sciences Humaines* 32 (1967) 260-269; Schultze, 'Rosenkreuzer', 261-262; McIntosh, *Rose Cross*, 125-127; T. Stamm-Kuhlmann, *König in Preussens grosser Zeit. Friedrich Wilhelm III. Der Melancholiker auf dem Thron* (Berlijn 1992) 37-39; P. Wittichen, *Die polnische Politik Preussens 1788-1790* (Göttingen 1899) 18.

⁴¹ William Gomm jr. (1728-1792), zoon van de befaamde Londense meubelmaker William Gomm (1698-1780), werkte van 1746 tot 1749 voor de Russia Company in Engeland, vestigde zich rond 1750 als zelfstandig koopman te Sint-Petersburg, waar hij in het huwelijk trad met J.M. von Poggenpohl: L. Boynton, 'William and Richard Gomm', *The Burlington Magazine* 22 (1980) 396; A.G. Cross, *By the banks of the Neva: chapters from the lives and careers of the British in eighteenth-century Russia* (Cambridge 1997) 75; zie ook de familiestamboom in: F.C. Carr-Gomm ed., *Letters and journals of Field-Marshal Sir William Maynard Gomm (...) from 1799 tot Waterloo, 1815*, Londen 1881.

⁴² P.H. Clendenning, 'William Gomm: a case study of the foreign entrepreneur in eighteenth-century Russia', *Journal of European Economic History* 6 (1977) 533-548; Cross, *Banks of the Neva*, 69-78.

⁴³ F. Meusel ed., *Friedrich August von der Marwitz: ein märkischer Edelmann im Zeitalter der Befreiungskriege I. Lebensbeschreibung* (Berlijn 1908) 174-175. Von Marwitz was gehuwd met Fanny von Brühl (1783-1804), de jongste dochter van Karl von Brühl en Sophie Gomm.

⁴⁴ K. Schwartz, *Leben des Generals Carl von Clausewitz und der Frau Marie von Clausewitz geb. Gräfin von Brühl; mit Briefen, Aufsätzen, Tagebüchern und anderen Schriftstücken* (Berlijn 1878) 158, 174-175; P. Seidel,

Tegen die tijd had ook William Gomm Sint-Petersburg verlaten. Na zijn bankroet had hij de protectie verworven van de Engelse ambassadeur in Rusland, James Harris (1746-1820), in wiens entourage hij in de herfst van 1783 naar Engeland was teruggekeerd. Op de terugreis vanuit Rusland logeerde Gomm enkele weken bij zijn dochter en schoonzoon in Leipzig, een bezoek dat later liefdevol gememoreerd werd door zijn kleindochter Marie Clausewitz-von Brühl.⁴⁵ Behalve de familieband deelden schoonvader en schoonzoon een grote belangstelling voor esoterie, een interesse die lijkt te zijn ontstaan in Sint-Petersburg, waar Brühl actief was in hoge-graden-kapittels en Gomm voorzitter van een reguliere loge.⁴⁶ Zeker is dat tijdens het bezoek te Leipzig esoterische zaken aan de orde zijn gekomen, want het was hier dat Gomm een publicatie van Swedenborg in handen kreeg, die zijn interesse in hem ofwel heeft gewekt, ofwel verder heeft verdiept: in ieder geval sloot hij zich na zijn aankomst in Engeland bij de swedenborgianen aan.⁴⁷ Eind 1784 werd Harris als ambassadeur in de Republiek benoemd en ging Gomm als legatiesecretaris met hem mee. In Den Haag raakte Gomm als naaste medewerker van Harris nauw betrokken bij diens plannen de orangisten weer in het zadel te helpen en de Republiek vanuit de Franse invloedssfeer in die van Engeland en Pruisen te brengen.⁴⁸ Een en ander leidde uiteindelijk tot de Pruisische inval en de Oranjerestauratie in 1787, en de Triple Alliantie van 1788 tussen Pruisen, Engeland en de Republiek. Dat verdrag werd in de zomer van 1788 op Het Loo ondertekend. Ook Brühl was daarbij tegenwoordig, formeel als begeleider van de Pruisische kroonprins, maar vermoedelijk ook vanwege zijn betrokkenheid bij de totstandkoming van dat verdrag.⁴⁹

Hoe was dat in zijn werk gegaan? Om zijn greep op het buitenlandbeleid van Pruisen te vergroten, had Harris het contact geïntensiveerd met de Engelse vertegenwoordiger in Berlijn, Joseph Ewart, die via zijn echtgenote toegang had tot de *inner circle* van graaf Ewald von Hertzberg, de als pro-Engels bekendstaande minister van buitenlandse zaken.⁵⁰ Ewart slaagde erin een nauw samenwerkingsverband met Hertzberg op te bouwen, dat uitgroeide tot een geolied triumviraat na de toetreding van A.W. van Reede, de Nederlandse gezant in Berlijn. Begin 1786 sloegen ze een grote slag, toen ze de kroonprins en zijn gunsteling

'Karl Adolph Graf von Brühl, der Obristhofmeister', *Hohenzollern-Jahrbuch* 1 (1897) 199-201; Stamm-Kuhlmann, *König*, 37-39.

⁴⁵ Schwartz, *Leben Clausewitz*, 175. Marie von Brühl (1779-1836), de oudste dochter van Karl von Brühl en Sophie Gomm, was gehuwd met generaal Carl von Clausewitz. Zie voor James Harris (1746-1820), graaf van Malmesbury: A. Cobban, *Ambassadors and secret agents: the diplomacy of the First Earl of Malmesbury at the Hague*, Londen 1979.

⁴⁶ A.G. Cross, 'British freemasons in Russia during the reign of Catherine the Great', *Oxford Slavonic Papers* 4 (1971) 49-55; Faivre, 'Corberon', 260-269.

⁴⁷ Gomm schreef Van Goens (maart 1785) dat hij najaar 1783 in Leipzig, op doorreis naar Engeland, een boek van Swedenborg in handen had gekregen, dat grote indruk op hem had gemaakt: KB, Collectie R.M. van Goens, 130 D 16/D 12. Dat Gomm zich aansloot bij de swedenborgianen blijkt uit een aan hem geadresseerde brief van Peter Hammerberg (koopman te Gothenburg) gedateerd 10 mei 1786: KB, Coll. Van Goens, 130 D 7/A 21, en uit de memoires van John Clowes, geciteerd bij: C. Higham, 'Dr. Spence's New Church Memoranda in 1792', *The New-Church Quarterly* 8 (april 1917) 42.

⁴⁸ Cobban, *Ambassadors*, 31-36. Toen Harris in 1788 werd beloofd als architect van de Triple-Alliantie vroeg hij de minister van Buitenlandse Zaken Carmarthen ook iets voor Gomm te doen, omdat die een groot aandeel in de totstandkoming ervan had gehad: Harris aan Carmarthen, Den Haag 4 januari 1788: *Diaries and correspondence of James Harris, first Earl of Malmesbury* II, ed. J.H. Harris, third Earl of Malmesbury (Londen 1844) 410; Onjuist is de bewering van Robert Hindmarsh dat Gomm behalve secretaris van ambassadeur Harris ook diens zwager was: Hindmarsh, *Rise and progress*, 35-36.

⁴⁹ E. Bleich, *Der Hof des Königs Friedrich Wilhelm II. und des Königs Friedrich Wilhelm III* (Berlijn 1914) 154. Harris meldde aan de Britse minister van Buitenlandse Zaken dat de Pruisische koning zich bij de onderhandelingen liet bijstaan door drie mannen, waaronder Brühl: Harris, *Diaries and correspondence* II, 422.

⁵⁰ De Schot Joseph Ewart (1759-1792) was in 1785 getrouwd met Elisabeth Susanna von Wartensleben, dochter van de Hofmaarschalk van de Pruisische koning. E.F. von Hertzberg (1725-1795) was minister van Buitenlandse Zaken in Pruisen van 1768 tot 1791.

Bischoffwerder in hun kamp wisten te trekken, maar toen Frederik Willem II in augustus 1786 de troon besteeg, bemerkten ze tot hun schrik dat de pro-Franse factie, via de nieuwe maîtresse van de koning, de overhand had gekregen. In het voorjaar van 1787 wist het driemanschap echter ook Karl von Brühl te rekruteren, de pas aangestelde gouverneur van de jonge kroonprins – de vertrouweling van zowel Bischoffwerder als Frederik Willem II.⁵¹ Heeft diens schoonvader William Gomm, secretaris van ambassadeur Harris te Den Haag, daarbij een faciliterende rol gespeeld? De uitgegeven brieven en dagboeken van Harris geven daarover geen uitsluitsel, aangezien het overgrote deel van de briefwisseling met Ewart daaruit is weggelaten. Zeker is echter dat in de weken die volgden op de aanhouding van prinses Wilhelmina bij Goejanverwellesluis (juni 1787) er intensief overleg heeft plaatsgevonden tussen Ewart, Bischoffwerder en Brühl, die vervolgens de koning onder druk hebben gezet om militair te interveniëren. Die besprekingen wekten de achterdocht van de Franse ambassadeur in Berlijn, die nog groeide toen hem de familierelatie tussen Brühl en Gomm ter ore kwam.⁵² Zijn waarschuwingen mochten echter niet meer baten: Bischoffwerder wist uiteindelijk de aarzelende Pruisische koning over de streep te trekken, in september 1787 viel het Pruisische leger de Republiek binnen en was de Oranjerestauratie een feit.

Alles overziende lijkt het bestaan van een mystieke, orangistische lobby aan het stadhouderlijk hof, of zelfs van een samenwerkingsverband met de rozenkruizers aan het Berlijnse hof, in het geheel niet denkbeeldig. En toch – concrete bewijzen voor deze hypothese ontbreken ten enenmale, sterker nog, niets wijst erop dat het esoterische gedachtegoed ook maar enige politieke invloed heeft gehad. Zo was het stadhouderlijk paar in religieus opzicht gematigd orthodox, maar verder niet opvallend vroom.⁵³ Veelzeggend is ook dat in alle overrijverige notities van baron van Hardenbroek – geen roddel werd over het hoofd gezien – nooit iets doorklonk over occulte interesses of internationale mystieke connecties, noch van de prins, noch van zijn vertrouwenspersonen. Dat roept de vraag op of de mystieke belangstelling van de Haagse ridders überhaupt wel zo diep ging. Wellicht was de behoefte te behoren tot een internationaal gezelschap waarvan de gehele Europese elite lid was, de voornaamste drijfveer en nam men de rituelen er op de koop toe. Kort na de installatie van het Haagse kapittel raakte de Strikte Observantie bovendien in opspraak, toen enkele bedriegers onder de leden werden ontmaskerd. Dat leidde tot een grondige reorganisatie op het Congres van Wilhelmsbad in 1782, waarmee de orde in feite ophield te bestaan.⁵⁴ Nieuwe leden werden door het Haagse kapittel niet gerekruteerd; onduidelijk is of de ‘ridders’ überhaupt nog wel bijeen zijn gekomen.⁵⁵ De Europese leden van de Strikte Observantie zouden ofwel hun heil zoeken bij de verlichtingsgezinde Illuminaten, ofwel bij de reactionaire rozenkruizers.⁵⁶ Bij welke stroming de Haagse ridders zich thuis voelden is niet bekend. Wellicht hadden ze inmiddels iedere belangstelling voor esoterie verloren.

⁵¹ Cobban, *Ambassadors*, 52-56.

⁵² Cobban, *Ambassadors*, 104; J. Schultze, ‘Hans Rudolf von Bischoffwerder’, in: Idem, *Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte*, 270-280; H.T. Colenbrander, *De Patriottentijd: hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden III* (Den Haag 1899) 239, Bijlagen 169-170; F.K. Wittichen, *Preussen und England in der europäischen Politik 1785-1788* (Heidelberg 1902) 120 -121.

⁵³ G.J. Schutte, *Oranje in de achttiende eeuw* (Amsterdam 1999) 106, 117-120; religieuze bespiegelingen spelen in de brieven van het stadhouderlijk gezin een beperkte rol: *Correspondentie van de stadhouderlijke familie I (1777-1793)*, ed. J.W.A. Naber, Den Haag 1931.

⁵⁴ Frick, *Erleuchteten*, 555-573; Le Forestier, *Franc-Maçonnerie templière*, 709-711.

⁵⁵ Le Forestier, *Franc-Maçonnerie templière*, 569; Hanrath, ‘Stricte Observantie’, 201-203.

⁵⁶ Le Forestier, *Franc-Maçonnerie templière*, 644-647; P.-A. Bois, *Adolph Freiherr Knigge (1752-1796) ; de la “nouvelle religion” aux Droits de l’homme: l’itinéraire politique d’un aristocrate allemand franc-maçon à la fin du dix-huitième siècle* (Wiesbaden 1990) 211.

Ook van het eventuele samenwerkingsverband met Berlijnse rozenkruizers blijft bij nader inzien weinig overeind. Zelfs als het waar is dat er rond 1780 een kopstuk van de rozenkruizers te Den Haag woonde, dan was zijn invloed in ieder geval gering, want begin jaren tachtig verschoof het machtscentrum van de orde naar Berlijn en in de uit die tijd bewaard gebleven bronnen ontbreekt iedere verwijzing naar Nederlandse broeders. Ook William Gomm maakte klaarblijkelijk geen deel uit van deze organisatie.⁵⁷ Zelfs als onomstotelijk zou blijken dat Brühl onder invloed van zijn schoonvader een pro-Engelse koers is gaan varen, dan lijkt het hoogstens te zijn gegaan om een toevallige familierelatie die slim is uitgebuit. De gedeelde mystieke bevlogenheid tussen schoonvader en schoonzoon kan de hechtheid van die band verdiept hebben, maar politiek-inhoudelijk heeft dat verder geen rol gespeeld. Bij de Triple Alliantie ging het immers geenszins om de inauguratie van een ethisch réveil voor Europa, sterker nog, van de architect van het pact – de Britse ambassadeur Harris – is bekend dat hij van esoterische praktijken weinig moesten hebben.⁵⁸ In Harris zal Gomm dan ook geen geestverwant hebben getroffen, al moet de ambassadeur van zijn overtuigingen op de hoogte zijn geweest, en heeft hij er mogelijk handig gebruik van weten te maken.

In politiek opzicht was de invloed van het illuminisme in de Republiek dus te verwaarlozen. Maar ook in de andere opzichten lijkt de weerklink ervan beperkt te zijn geweest. Esoterische publicaties verschenen er nauwelijks, ook in het publieke debat drong het als thema aanvankelijk niet door. En dat is des te opmerkelijker, omdat men in Haagse kringen van alle kanten met de nieuwe esoterische rages werd geconfronteerd – niet alleen door het lidmaatschap van de mystieke loges waarvan talloze Haagse elitefiguren deel uitmaakten, maar ook door de contacten met hoge militairen uit het Staatse leger, die verwant waren aan de toonaangevende mystici op het Europese toneel. Frederik van Hessen-Kassel is in dat verband al genoemd, maar hij was zeker niet de enige. Minstens zo interessant zijn de prinses George en Christiaan van Hessen-Darmstadt, twee neven die met hun regimenten in dienst waren getreden van de Republiek en die als mystici internationale faam zouden opbouwen. Opgegroeid aan het hof te Darmstadt, waar de vorst zich liet leiden door alchemisten en geestenzieners, was George in zijn jeugd op sleeptouw genomen door de charlatan Gottlieb Franz von Gugomos, die beweerde de sleutel tot de ‘ware’ vrijmetselarij in bezit te hebben. Zijn ontmaskering had Georges speurtocht naar hogere kennis alleen maar geïntensiveerd, een speurtocht die al in volle gang was toen hij in dienst trad van de Republiek.⁵⁹ Zijn neef Christiaan van Hessen-Darmstadt nam in 1784 het commando van hem over en zou de stadhouder op zijn vlucht naar Engeland volgen. Ook Christiaan was lid van talloze geheime gezelschappen, correspondeerde met de leidende mystici van zijn tijd en bouwde ondertussen een rijke esoterische collectie op, waaruit nog heden ten dage door onderzoekers van het illuminisme dankbaar gebruik gemaakt wordt.⁶⁰

⁵⁷ Hoewel Amsterdam bij de hervorming van de Orde van Goud- en Rozenkruizers (1767) vermeld staat als woonplaats van een van de leiders, ontbreekt de stad in de lijst van hoofdkringen: McIntosh, *Rose Cross*, 52; Marx, *Gold- und Rosenkreuzer*, 34-35; R. Geffarth, ‘Zirkel, Brüder, Unbekannte Obere. Zur inneren Struktur des *Gold- und Rosenkreuzerordens* in Mittel- und Norddeutschland’, in: H. Zaunstock en M. Meumann eds., *Sozietäten, Netzwerke, Kommunikation: neue Forschungen zur Vergesellschaftung im Jahrhundert der Aufklärung* (Tübingen 2003) 160-168.

⁵⁸ Harris, *Diaries and correspondence* III, 7-8, 142.

⁵⁹ G. Lang, *Aus dem Ordensleben des 18. Jahrhunderts* (Heilbronn 1929) 23-66, *Le Forestier, Franc-Maçonnerie templière*, 225-237; Langeveld, *Alchemisten*, 169-177.

⁶⁰ Christiaan Lodewijk van Hessen-Darmstadt (1763-1830) was een zoon van Lodewijk IX van Hessen-Darmstadt (1719-1790); George Karel van Hessen-Darmstadt (1754-1830) was een zoon van George Willem van Hessen-Darmstadt (1722-1782), de broer van landgraaf Lodewijk IX. Christiaan en George Karel stonden in de Strikte Observantie bekend als respectievelijk *Eques a Cedro libano* en *Eques a Cruce hierosolomytana*:

De filosoof Hemsterhuis raakte met een van deze prinses, George van Hessen-Darmstadt, rond 1780 nauw bevriend. Diens interesse voor het alchemisme en de kabbala trad hij met vaderlijke toegevendheid tegemoet; een interesse die hij niet deelde, maar (toen nog) ongevaarlijk achtte.⁶¹ Dat er een cultuuromslag aan de gang was, lijkt Hemsterhuis aanvankelijk geheel te zijn ontgaan. Geleidelijk begon het hem te dagen dat er toch meer aan de hand was. In december 1785 vertelden vrienden over een diner aan het stadhouderlijk hof, waar men in gesprek was geraakt over nieuwerwetse mystici als de “Martinities”, die beweerden in contact te staan met overledenen. Een aanwezige Duitse tafelgenoot had het gezelschap verbaasd door te onthullen dat hij in zijn geboorteland regelmatig aan dergelijke seances deelnam en dat als de gewoonste zaak van de wereld beschouwde. Voor het eerst riep dat bij Hemsterhuis een zekere onrust op, een vrees voor een nieuwe golf van bijgeloof, zo schreef hij zijn hartsvriendin Amalia Gallitzin in Münster.⁶² Dat de religieuze opwekking inmiddels ook haar in zijn greep had – zij had zich bekeerd tot een vroom-katholieke levenswandel – ontging hem eveneens. Aanvoelend dat hun wegen op dat punt uiteengingen, had zij hem daarvan niet op de hoogte gesteld.⁶³

Onbekommerd bleef hij Amalia Gallitzin dus berichten sturen over nieuwe slachtoffers die in de ban van het mysticisme waren geraakt. Zo kwam hij in december 1787 tijdens een diner in aanraking met dominee Jacques François Armand, predikant bij de Nederlandse ambassade te Parijs, die vanuit Frankrijk het dierlijk magnetisme en somnambulisme aan de man trachtte te brengen. En niet zonder succes: magnetische sessies waren enige tijd een rage in Haagse kringen – met mevrouw Anna Ursula Voigt von Elspe (echtgenote van de hofmaarschalk en goede vriendin van Hemsterhuis) als ijverig propagandiste, naar het schijnt.⁶⁴ Ze had zelfs geprobeerd hem een boek over het dierlijk magnetisme op te dringen, zo meldde Hemsterhuis in 1789.⁶⁵ Hij moest er allemaal niets van hebben, al deed hij wel zijn best van de nieuwste ontwikkelingen op de hoogte te blijven. Zo bevatte zijn bibliotheek een aantal swedenborgiaanse werkjes die in de tweede helft van de jaren tachtig, vanuit Engeland, op de Nederlandse markt waren gebracht. Ook van deze, in zijn ogen kwalijke propagandapraktijken, hield hij zijn Münsterse vriendin op de hoogte.⁶⁶

Merkwaardigerwijs lijkt het Hemsterhuis te zijn ontgaan – hij zei er in zijn brieven althans niets over – dat zich op dat moment in Den Haag een heuse swedenborgiaanse zendeling ophield. De spraakmakende politicus Rijklof Michaël van Goens was van diens bestaan wel op de hoogte, maar onthulde in zijn aantekeningen slechts de eerste letter van zijn

Rijnberk, *Épisodes*, 232; *NNBW IV* (Leiden 1918) 731-734; E. Trunz en W. Loos eds., *Goethe und der Kreis von Münster: zeitgenössische Briefe und Aufzeichnungen* (Münster 1971) 59, 289; Brummel, *Hemsterhuis*, 215.

⁶¹ Zo verwijst Hemsterhuis op neutrale toon naar wat hem ooit verteld werd over “une certaine philosophie occulte et sacrée” door George Karel van Hessen-Darmstadt (*Chioon* in de correspondentie tussen Hemsterhuis en Amalia Gallitzin): Hemsterhuis, *Lettres à la princesse de Gallitzin (1787)*, 206; *Ibidem (1789-1790)*, 78-79.

⁶² Hemsterhuis, *Lettres à la princesse de Gallitzin (1785)*, 185-186.

⁶³ Brummel, *Hemsterhuis*, 209; Buijnsters, *Van Alphen*, 236-237.

⁶⁴ J. Vijselaar, *De magnetische geest: het dierlijk magnetisme 1770-1830* (Nijmegen 2001) 308-309; J. Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk, 1787-1795* (Nijmegen 2003) 127; P.-Y. Beaurepaire, *L'Autre et le Frère: l'étranger et la Franc-maçonnerie en France au XVIIIe siècle* (Parijs 1998) 482-483; J.J.C. Bode, *Journal von einer Reise von Weimar nach Frankreich: im Jahr 1787*, ed. H. Schüttler (München 1994) 267-296; Hemsterhuis, *Lettres à la princesse de Gallitzin (1787)*, 230-231; *Ibidem (1788)*, 15-18; M.C. Meerman-Buys aan zoon J. Meerman, Den Haag 30 januari 1788 (MMW, Collectie Meerman 265/624).

⁶⁵ Hemsterhuis, *Lettres à la princesse de Gallitzin (1789-1790)*, 78-79, 87-88 (titel: *Dieu, l'Homme & la Nature: tableau philosophique d'une somnambule*, Londen [Straatsburg²] 1788).

⁶⁶ E. Swedenborg, *Le dernier jugement & de la Babylone détruite (...)* (1787); Idem, *Traité de la vie (...)* (1787); *Abrégé des Ouvrages de Swedenborg* (1788); J. van Sluis, *Bibliotheca Hemsterhusiana: het boekenbezit van Tiberius in Frans Hemsterhuis* (Leeuwarden 2001) 111; Hemsterhuis, *Lettres à la princesse de Gallitzin (1787)*, 67-69; *Ibidem (1788)*, 35-36.

achternaam.⁶⁷ Als de mysterieuze “Mr. P” is de swedenborgiaan vervolgens in de historiografie een eigen leven gaan leiden, en bleef zijn ware identiteit lange tijd onbekend.⁶⁸ Een onfortuinlijk gevolg van een leesfout, want nadere bestudering van Van Goens handschrift leert dat wat op het eerste gezicht een P lijkt, in werkelijkheid een G was. En daarmee komt opnieuw de Engelse gezantschapssecretaris William Gomm in het vizier.⁶⁹

3.1.2 Swedenborgianen in Den Haag

Gedurende de zes jaar dat Gomm in Den Haag gestationeerd was – van eind 1784 tot begin 1791 – heeft hij zich onvermoeibaar ingezet voor de verbreiding van de nieuwe leer. In zijn zendingsdrang werd hij ondersteund vanuit Londen, waar de swedenborgianen zich verenigd hadden in *The British Society for the propagation of the doctrines of the New Jerusalem Church*.⁷⁰ Leidende figuren hierin waren de Londense drukker Robert Hindmarsh (1759-1835) en de van oorsprong Franse arts Benedict Chastanier (1739-1806), die nauwe connecties had met sleutelfiguren in het internationale esoterische circuit.⁷¹ Doel van de *Society* was het verspreiden van vertalingen van Swedenborgs belangrijkste werken. Daartoe werden samenwerkingsverbanden gesloten met uitgevers op het vasteland.⁷² In Den Haag wisten ze de steun te verwerven van de orangistische uitgever P.F. Gosse. Hij zou voor het jonge genootschap van swedenborgianen van grote betekenis worden.

Pierre Frederic Gosse (1751-1826), lid van een vermaarde uitgeversfamilie met vestigingen in Genève en Londen, was op dat moment een van de meest toonaangevende uitgevers van Franstalig werk in Den Haag. De Haagse vestiging stond sinds de jaren veertig onder leiding van zijn vader Pierre Gosse jr.; in 1770 was de negentienjarige Pierre Frederic tot de firma toegetreden. Het jaar daarop vertrok hij voor enige tijd naar Engeland, om er de Londense vestiging, genaamd *Société typographique St James Street*, van de grond te tillen. Een uitgeverij die niet alleen onderdak zou bieden aan Franse bannelingen als S.N.H. Linguet, een der beroemdste journalisten uit die tijd, maar die ook – in samenwerking met de Russische ambassadeur Gallitzin in Den Haag – een in Frankrijk verboden boek van de verlichtingsfilosoof Helvétius zou uitgeven. Vader en zoon Gosse hadden nauwe banden met het stadhoudelijk hof. Zo was Pierre Gosse jr. ‘Agent’ (vertegenwoordiger) van Karel August van Nassau-Weilburg, die in 1748 als getuige optrad bij de doop van Pierre Gosse’s oudste dochter, en wiens zoon en opvolger Karel Christiaan van Nassau-Weilburg in 1760 familie werd van de stadhouder, door het huwelijk met diens oudste zuster. Ook mocht Gosse zich de officiële ‘Libraire’ van het hof noemen. Die contacten bezorgden hem in 1770 bovendien het lucratieve alleenrecht op uitgave van de *’s Gravenhaegsche Courant*. In het groeiende conflict tussen patriotten en prinsgezinden kozen de Gosses dan ook onvoorwaardelijk voor Oranje. Pierre Frederic was inmiddels uit de schaduw van zijn vader getreden. Rond 1773 nam hij

⁶⁷ Van Goens noemt hem in een notitie over het swedenborgianisme (maart 1785): KB, Collectie Van Goens, 130 D 7/A 1.

⁶⁸ P.J. Buijnsters, ‘Swedenborg in Nederland’, in: Idem, *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw: veertien verkenningen* (Utrecht 1984) 166-182; V.E.J.M. Claes, ‘Swedenborg in the Dutch-speaking regions’, in: A. Swanson en E. Törnqvist eds., *Europe: the Nordic countries* (Amsterdam-Atlanta 1998) 137; J. Stouten e.a., ‘Verkenning van *Some Memorandums of my life* van R.M. van Goens’, *Voortgang* 5 (1984) 94-101.

⁶⁹ De initiaal waarmee Van Goens de swedenborgiaan aanduidt, is identiek aan de beginletters van de woorden *God en Gospel* in hetzelfde opstel: KB, Coll. Van Goens, 130 D 7/A 1.

⁷⁰ De in december 1783 opgerichte organisatie heette aanvankelijk *Theosophical Society instituted for the purpose of promoting the heavenly doctrines of the New Jerusalem, by translating, printing and publishing the theological writings of the Hon. Emanuel Swedenborg*. In augustus 1785 werd de naam gewijzigd in *The British Society for the propagation of the doctrines of the New Jerusalem Church*: C.T. Odhner, *Annals of the New Church I (1688-1850)* (Bryn Athyn 1904) 125.

⁷¹ Hindmarsh, *Rise and progress*, 9-31; Frick, *Erleuchteten*, 599-600.

⁷² Hindmarsh, *Rise and progress*, 34-35.

diens agentschap voor Turn en Taxis over, en, belangrijker nog, het prestigieuze hofleverancierschap. Begin jaren tachtig was hij korte tijd uitgever van het orangistische blad *De Ouderwetsche Patriot*, geredigeerd door Van Goens.⁷³ Ook zijn zwager Jean Maritz, directeur van de geschutsgieterij, speelde een actieve rol in de anti-patriotse agitatie.⁷⁴ Anders dan Maritz echter was Gosse geen lid van de Haagse afdeling van de Strikte Observantie. Voor zover viel na te gaan was hij in deze jaren zelfs niet bij een reguliere vrijmetselaarsloge aangesloten. Toch was het P.F. Gosse die de nauwste banden zou opbouwen met het internationale mystieke circuit.

De schriftelijke weerslag daarvan is terug te vinden in *Portefeuille d'un ancien typographe*, het brievenboek dat Gosse twee jaar vóór zijn overlijden, in 1824, publiceerde.⁷⁵ Er waren brieven bij van hooggeplaatsten als prins Ferdinand van Pruisen, van de Franse journalist Linguet, maar ook van Benedict Chastanier, de leider van het Swedenborggenootschap in Londen, en, belangrijker nog, van de Poolse graaf Grabianka, de fameuze profeet van de *Illuminés* van Avignon. In 1787, op het hoogtepunt van zijn alarmisme, stuurde de graaf aan de swedenborgianen in Londen en aan Gosse in Den Haag een brief waarin hij de nabijheid van het Godsrijk verkondigde. In 1790, toen een van de leiders van de *Illuminés* in handen viel van de Paus en ondervraagd werd over zijn internationale netwerk, sprak hij over niet nader geïdentificeerde contactpersonen in Engeland, Frankrijk, Duitsland en de Nederlandse Republiek.⁷⁶ Werd daarmee onder meer gedaan op Gosse? Het lijkt aannemelijk.

Hoe Gosse met het internationale esoterische circuit in aanraking kwam, is niet met zekerheid te zeggen. Niet uitgesloten moet worden geacht dat de wortels ervan teruggingen naar zijn tijd in Londen, waar een uitgebreid netwerk van esoterische genootschappen bestond. Er waren zoals gezegd contacten tussen de kabbalist Falk en de Haagse bankier Tobias Boas, en toen de Engelse generaal en mysticus Charles Rainsford de familie Boas in 1777 bezocht, bleek de gemeenschappelijke kennis een dankbaar onderwerp van gesprek. Volgens Rainsford koesterden Boas en zijn zonen Abraham en Simeon een diepe verering voor de Londense rabbijn, maar of die verering ook geresulteerd heeft in een lidmaatschap van diens esoterische kring blijft giswerk.⁷⁷ Hetzelfde geldt voor het eventuele contact tussen Boas en Gosse. Dat de beide families elkaar kenden is zeker, maar niet of die contacten verder gingen dan financiële transacties (in 1770 stond de bankier Boas garant voor de hoge borgsom die de familie Gosse in 1770 moest betalen om de *'s Gravenhaegsche Courant* te mogen uitgeven).⁷⁸

⁷³ E.F. Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de 18de eeuw* (Den Haag 1937) 150-157; I.H. van Eeghen, *De boekhandel van de Republiek (1572-1795) V. De Amsterdamse boekhandel, 1680-1725* (Amsterdam 1978) 95, 102, 125; D. Smith, 'The publishers of Helvetius' *De l'Homme: the Société typographique de Londres*, *Australian Journal of French Studies* 30 (1993) 311-323; W.P. Sautijn Kluit, 'De 's Gravenhaegsche Courant', *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* (1874-1875) 1-178; W.P. Sautijn Kluit, 'De Ouderwetsche Nederlandsche Patriot', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 9 (1877) 231-281; G. Barber, 'Who were the booksellers of the Enlightenment?', in: G. Barber en B. Fabian eds., *Buch und Buchhandel in Europa im achtzehnten Jahrhundert* (Hamburg 1981) 212; M. Schlup, 'Un commerce de librairie entre Neuchâtel et La Haye (1769-1779)', in: C. Berkvens-Stevelinck e.a. eds., *Le Magasin de l'Univers: the Dutch Republic as the centre of the European book trade* (Leiden 1992) 237-250; C. de Clercq, 'P.F. Gosse et son "Portefeuille d'un ancien typographe"', *Gutenberg-Jahrbuch* 35 (1960) 277-281.

⁷⁴ Huijbrecht, 'Hof van Holland', 208-209.

⁷⁵ P.F. Gosse, *Portefeuille d'un ancien typographe ou recueil de lettres sur divers sujets, de personnages et gens de lettres distingués, avec plusieurs pièces intéressantes et des notes pour intelligence du texte*, Den Haag 1824.

⁷⁶ Garret, *Respectable folly*, 106.

⁷⁷ Schuchard, 'Falk', 217-218.

⁷⁸ W.P. Sautijn Kluit, 'De 's Gravenhaegsche Courant', 59.

Toch, gezien het feit dat P.F. Gosse vóór 1785 nauwelijks actief was als uitgever van esoterisch werk en na die datum een koortsachtige publicatie- en distributiedrift van swedenborgiana tentoonspreidde, gezien ook het feit dat zijn briefwisseling met esoterische kopstukken uit diezelfde periode stamde, is het aannemelijk dat hij pas midden jaren tachtig bij de zaak betrokken is geraakt.⁷⁹ Mogelijk is hij op de swedenborgianen geattendeerd door Archibald Maclaine, Engels predikant te Den Haag en invloedrijk orangist, die tot diens dood eind 1784 nauw bevriend was met Thomas Hartley, predikant en swedenborgiaan. Aldus goed geïnformeerd wist Maclaine al in januari 1785 aan Hemsterhuis te melden dat het swedenborgianisme in Londen sterk in opkomst was.⁸⁰ Waarschijnlijker is echter dat Gosse via William Gomm met de nieuwe leer in aanraking is gekomen – sinds zijn aankomst in Den Haag (december 1784) was Gomm er alles aan gelegen nauwe contacten op te bouwen met de orangisten, wat hem ongetwijfeld ook met Gosse in aanraking heeft gebracht. Tenslotte is niet uitgesloten dat het contact is gelegd door de *British Society*, die Gosse heeft gepolst als distributeur van hun Swedenborgvertalingen – hij was immers door zijn betrokkenheid bij de *Société typographique St James Street* geen onbekende in Londen. Wat de aanleiding ook geweest is, duidelijk is wel dat zich op zeker moment bij Gosse een bekering heeft voorgedaan, want uit de bewaard gebleven briefwisseling met de Londense swedenborgianen blijkt zonneklaar dat hij door hen als medegelovige werd gezien. Uit waardering voor zijn inspanningen werd hem in augustus 1785 zelfs het ere-lidmaatschap van het Swedenborggenootschap aangeboden, een eer die andere distributeurs op het continent niet te beurt viel. En al is niet precies bekend hoe en wanneer hij met Gomm in aanraking is gekomen – in augustus 1785 stonden ze inmiddels met elkaar op vertrouwelijke voet, zo valt uit een brief van Chastanier op te maken.⁸¹ De jaren daarna zouden Gosse en Gomm nauw gaan samenwerken bij de verspreiding van de swedenborgaanse heilsverwachting in de Republiek.

Gezien het controversiële karakter van de nieuwe leer dienden Gomm en Gosse met omzichtigheid te werk te gaan. In eerste instantie lijken zij zich vooral te hebben geconcentreerd op hun contacten binnen het orangistische circuit. Zo was Gomm geregeld te vinden in het huis van de anglofiele familie Fagel, waar behalve de oude Hendrik Fagel (griffier van de Staten-Generaal) ook zijn kleinkinderen woonden, die na de dood van zijn zoon aan Fagel waren toevertrouwd.⁸² Met hun Engelse gouvernante, Hannah Sowden, knoopte Gomm vriendschappelijke betrekkingen aan en vooral de kleindochters Fagel raakten zeer op hem gesteld.⁸³ Ook leerde hij begin 1786 de kleinzonen Hendrik, Jacob en Frans

⁷⁹ Gebaseerd op advertenties van P.F. Gosse, raadpleegbaar via: kranten.delpher.nl en in de *'s Gravenhaegsche courant* 1785-1795.

⁸⁰ Hindmarsh, *Rise and progress*, 1-2, 21; F. Hemsterhuis, *Lettres de Socrate à Diotime: cent cinquante lettres du philosophe néerlandais Frans Hemsterhuis à la princesse de Gallitzin*, ed. M.F. Fresco (Frankfurt 2007) 333; Hemsterhuis, *Lettres à la princesse de Gallitzin (1785)* 19-20.

⁸¹ De brief waarin P.F. Gosse door Chastanier het erelidmaatschap krijgt aangeboden (Londen 23 augustus 1785) wordt afgesloten met het verzoek de groeten te doen aan “Mr. Gomm”: Gosse, *Portefeuille*, 2-4.

⁸² A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer: het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Den Haag 1990) 154-157. Zijn enige zoon Frans Fagel (1740-1773) was nauw bevriend met de filosoof Frans Hemsterhuis: W. Gobbers, *Jean-Jacques Rousseau in Holland: een onderzoek naar de invloed van de mens en het werk (ca. 1760-ca. 1810)* (Gent 1963) 262-265.

⁸³ Hannah Sowden werd in 1751 te Rotterdam geboren als dochter van Benjamin Sowden, predikant bij de Engels-presbyteriaanse kerk aldaar. Benjamin Choyce Sowden (1749-1796), predikant bij de Engels-presbyteriaanse kerk te Amsterdam, was haar oudere broer. Zie voor haar contact met Gomm: NA, Archief Fagel, inv.nr. 2843 (*W. Gomm aan Hendrik Fagel jr.*, Den Haag 8 augustus 1786), Ibidem, inv.nr. 2647 (*Hannah Sowden aan Hendrik Fagel jr.*, Bath 8 oktober 1787). In brieven aan hun familie doen de gezusters Fagel de groeten aan Gomm, of geven groeten van hem door: NA, Arch. Fagel, inv.nr. 3344 (*Catharina Anna (Cato)*

Fagel kennen, die naar Den Haag terugkeerden van hun opleidingen in Göttingen en bij de marine. Met hen liep het contact stroever. Na aanvankelijk nauw met elkaar te zijn opgetrokken, trad er na enkele maanden een verkoeling in.⁸⁴ Mogelijk speelde daarbij een rol dat de gouverneur van de Fagels, Johan Frederik Gervinus, weinig van Gomm's swedenborgianisme moest hebben. Hij ontmoette Gomm wel eens op een diplomatendiner, waar deze dan alle moeite deed hem voor de nieuwe leer te winnen. Vruchteloos – want, verzuchtte Gervinus in juni 1786 in een brief aan Hendrik Fagel jr., die zich toen op zijn Grand Tour bevond, “je l’écouterai et je m’en irai avec l’idée triste que l’homme le plus raisonnable a souvent un grain de folie qui lui cache la vérité unie et simple”.⁸⁵

Na het vertrek van Hendrik Fagel lijkt Gomm zich op diens boezemvriend Charles Bentinck te hebben gestort, de jongere broer van de orangistenleider Willem Bentinck.⁸⁶ Die was aanvankelijk onder de indruk van Gomm's kleurrijke levensloop en internationale netwerk. In een brief aan zijn vriend Hendrik Fagel jr. (juli 1786) schreef hij enthousiast over een ontmoeting met de vermaarde Engelse kunstkenner John Boydell, aan wie hij door Gomm was voorgesteld. “Le bon Gomm, que je vois tous les jours, que j’aime plus que jamais”, liet hij zich daarbij ontvallen.⁸⁷ Of Gomm met Bentinck over Swedenborg heeft gesproken is niet bekend, maar swedenborgiaan is hij in ieder geval niet geworden, en zijn bevestiging voor Gomm was bovendien van korte duur. In het najaar van 1786 vertrok Bentinck voor een half jaar naar Parijs en daarmee lijkt Gomm uit zijn leven te zijn verdwenen.⁸⁸ In hoeverre Gomm gepoogd heeft de nieuwe leer onder de Fagels te verbreiden is evenmin bekend – in de briefwisselingen komt het onderwerp nooit ter sprake. Mogelijk heeft hij hen wel eens een swedenborgiaans geschrift uitgeleend, zoals hij ook deed aan een familielid van Charles Bentinck, adjudant Volkier Rudolf Bentinck, die – schreef Gomm optimistisch – er niet afwijzend tegenover stond.⁸⁹

Ook Gosse had een intensieve wervingscampagne gestart. Zo bevindt zich in zijn gedrukte brievencollectie een briefje van J.F. Euler, de onderwijzer van de erfprinsen aan het stadhoudelijk hof, die ooit lid was geweest van het Haagse kapittel van de Strikte Observantie. Op 4 juli 1785 bedankte hij Gosse voor het hem toegestuurde boek van Swedenborg, “ce savant singulier du nord”, wiens ideeën hem al enige tijd intrigeerden. In hoeverre dat gemeend was, valt niet te achterhalen. Euler stond op vriendschappelijke voet met Gosse en wilde hem misschien niet voor het hoofd stoten.⁹⁰ Ook de weduwe Meerman-Buys kreeg van Gosse een werkje van Swedenborg toegestuurd – klaarblijkelijk stuurde hij haar wel vaker stichtelijke lectuur op zicht – maar zij was er allerminst over te spreken.

Fagel aan broer Jacob Fagel, Den Haag 29 oktober 1786) en *Ibidem*, inv.nr. 2644 (*Agnes Margaretha (Agnes) Fagel aan haar grootvader Hendrik Fagel*, Turijn 30 oktober 1786).

⁸⁴ De brief van William Gomm aan Hendrik Fagel jr., Den Haag 28 juli 1786 (NA, Arch. Fagel, inv.nr. 2843) is nog vertrouwelijk van toon, maar na 8 augustus 1786 stopt de briefwisseling; ook in de brieven tussen de broers onderling wordt Gomm daarna niet of nauwelijks meer genoemd.

⁸⁵ Gervinus aan Hendrik Fagel jr. te Genève, Den Haag 16 juni 1786 (NA, Arch. Fagel, inv.nr. 2840). Johan Frederik Gervinus (ca.1744-1826) was vóór hij in dienst trad van de familie Fagel gouverneur (Hofmeister) van de latere Pruisische staatsman K.A. von Hardenberg: T. Stamm-Kuhlmann ed., *Karl August von Hardenberg 1750-1822. Tagebücher und biographische Aufzeichnungen* (München 2000) 89.

⁸⁶ Graaf Charles Ferdinand Bentinck (1764-1811).

⁸⁷ C.F. Bentinck aan H. Fagel jr., Den Haag 18 juli 1786 (NA, Arch. Fagel, inv.nr. 2840).

⁸⁸ C.F. Bentinck aan broer G.W.F. Bentinck, Parijs 21 november 1786 en 11 december 1786 (Gelders Archief; Archief Familie Bentinck (aanwinst 1967) inv.nr. 33; Hendrik Fagel sr. aan J. Fagel, Den Haag 30 oktober 1786 (NA, Arch. Fagel, inv.nr. 3345); F. Fagel aan J. Fagel, Amsterdam 3 april 1787 (*Ibidem*, inv.nr. 3346).

⁸⁹ W. Gomm aan R.M. van Goens, Den Haag 1 mei 1787 (KB, Coll. Van Goens, 130 D 16/D 33). Het boek van ‘Hodson’, waarnaar verwezen wordt, is hoogstwaarschijnlijk *Jesus Christ the true God and only object of supreme adoration* (Londen 1787) van de swedenborgiaan James Hodson.

⁹⁰ Zie voor de brieven van J.F. Euler aan P.F. Gosse: Gosse, *Portefeuille*, 222-223.

Zelden had ze zo'n idioot boek onder ogen gekregen, schreef ze haar zoon.⁹¹ Mogelijk heeft Gosse ook de dichter-advocaat Willem Bilderdijk in zijn wervingsactie betrokken en is dat de verklaring voor het feit dat Swedenborgs *Du commerce établi entre l'âme et le corps* (het eerste werk dat Gosse uitgaf) op diens veilingcatalogus uit 1797 voorkomt.⁹² Beide orangisten kenden elkaar goed – dat Bilderdijk in 1794 bereid was bij een gerechtelijke procedure Gosse's borg te zijn, laat zich moeilijk anders verklaren.⁹³

In hoeverre zijn Gomm en Gosse erin geslaagd daadwerkelijk swedenborgianen te werven? In het standaardwerk over de vroege geschiedenis van het swedenborgianisme, geschreven door Robert Hindmarsh, de man die naast Chastanier aan de wieg stond van het Swedenborggenootschap, komt Gosse vreemd genoeg niet voor.⁹⁴ En dat terwijl het toch Hindmarsh was die Gosse in 1788 een uitnodiging stuurde voor de *General Conference* van de Kerk van het Nieuwe Jeruzalem.⁹⁵ Heeft Hindmarsh die vroege contacten genegeerd omdat het uiteindelijk niets had opgeleverd? Of is het Haagse groepje Swedenborg-sympathisanten ten prooi gevallen aan het selectieve geheugen waaraan Hindmarsh bij het schrijven van zijn geschiedwerk aantoonbaar heeft gelaboreerd?⁹⁶ Want het lijkt toch evident dat zich in in het midden van de jaren tachtig in Den Haag een groepje Swedenborg-sympathisanten heeft opgehouden. Dat valt af te leiden uit een brief die Gomm in het voorjaar van 1786 aan een geestverwant schreef, waarin hij hem trots meldde dat dankzij zijn inspanningen een aantal Nederlanders serieuze belangstelling voor Swedenborg had opgevat.⁹⁷ Het valt ook af te leiden uit de eerdergenoemde brief van Chastanier aan Gosse, uit augustus 1785, waarin niet alleen Gosse als buitenlands erelid werd geaccepteerd, maar hem tevens de toezegging werd gedaan dat men alles in het werk zou stellen om ook de aspirant-ereleden die Gosse had aangedragen tot het Swedenborg-genootschap toe te laten.⁹⁸

De grote vraag is nu: wie waren die aspirant-ereleden? Ook hier zwijgen helaas de bronnen. J.F. Euler en V.R. Bentinck zijn mogelijke kandidaten, evenals Bilderdijk in wiens ideeënwereld omstreeks 1790 Laat-verlichte en swedenborgiaanse noties te traceren zijn.⁹⁹ Ook het feit dat Bilderdijk eind jaren negentig, als banneling te Londen, de bijeenkomsten van de swedenborgianen nu en dan bezocht, duidt op een meer dan oppervlakkige belangstelling. Als sympathisanten komen verder nog in aanmerking de gebroeders James en George Craufurd, kooplieden te Rotterdam, waar de oudere broer James tevens Brits consul was. Gomm kwam er geregeld.¹⁰⁰ George Craufurd was bovendien vanaf eind jaren tachtig als

⁹¹ M.C. Meerman-Buys aan zoon J. Meerman, Den Haag 27 oktober 1786 (MMW, Collectie Meerman 256/606).

⁹² Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 131; *Catalogus librorum (...) Bilderdijk* (Den Haag 1797) pp. 86 en 105.

⁹³ Haags Gemeentearchief (HGA), Notarieel archief 1597-1942, Not. A.van Wijck, inv.nr. 3890/149, Acte van Cautie nr. 190b, 15 oktober 1794.

⁹⁴ R. Hindmarsh, *Rise and progress of the New Jerusalem Church in England, America and other parts*, Londen 1861.

⁹⁵ Gosse, *Portefeuille*, 27.

⁹⁶ E.P. Thompson, *Witness against the Beast: William Blake and the moral law* (Cambridge 1993) 135; M.K. Schuchard, 'The secret masonic history of Blake's Swedenborg Society', *Blake; an illustrated quarterly* 26 (1992) 40; C. Higham, 'Pierre Frederic Gosse, I-III', *New Church Magazine* 35 (1916) 395-401, 441-450, 503-508.

⁹⁷ Zie Swedenborg Documents in bezit van de Swedenborg Library, Brynathyn College, deel X, nr. 1665/15, raadpleegbaar via: www.brynathyn.edu/college/campus/library/greenbooks-X.php.

⁹⁸ Gosse, *Portefeuille*, 2-4.

⁹⁹ Behalve twee exemplaren van *Du commerce établi entre l'âme et le corps* (1785) had hij ook de Nederlandse vertaling uit 1788 in zijn bezit: *Catalogus librorum (...) Bilderdijk* (Den Haag 1797) 90.

¹⁰⁰ Formeel was James Craufurd Brits consul vanaf 1794, daarvoor 'Agent' van Groot-Brittannië in Rotterdam: O. Schutte, *Repertorium der buitenlandse vertegenwoordigers, residerende in Nederland, 1584-1810* (Den Haag 1983) 126-130. William Gomm maakt melding van bezoeken aan de gebroeders Craufurd in brieven aan Van Goens uit maart 1785 (KB, Coll. Van Goens, 130 D 16/D 13) en 15 december 1790 (Ibidem, 130 D 16/D 34);

magnetiseur in Rotterdam actief, wat wijst op interesse voor esoterische zaken. Maar of William Gomm hem op dat spoor heeft gezet, blijft onduidelijk. Slechts van één persoon is onomstotelijk vast komen te staan dat hij via Gomm geïnteresseerd is geraakt in het swedenborgianisme. Dat was de reeds genoemde Rijklof Michael van Goens (1748-1810), op zijn achttiende al buitengewoon hoogleraar Grieks en geschiedenis, in de jaren zeventig als orangist lid van de Utrechtse magistraat, waar hij zich zo gehaat maakte dat hij in 1783 de wijk nam naar Den Haag. Daar kreeg hij niet de ruggensteun waar hij op gehoopt had – de orangisten zaten met dit uiterst intelligente maar ook ‘ongeleide’ projectiel duidelijk in hun maag – wat tot groeiende frustraties leidde.¹⁰¹ Toen ontmoette hij begin 1785 William Gomm, ofwel “Mr. G”, zoals hij hem in zijn aantekeningen zou aanduiden.

Mentaal balanceerde Van Goens op dat moment op de rand van ineenstorting. Losgerukt van Utrecht, waar hij was opgegroeid en zijn wetenschappelijke en bestuurlijke loopbaan had opgebouwd, gemeden door politieke medestanders, gehaat en bespot door zijn tegenstanders, dreigde hij ten prooi te vallen aan achtervolgingswaan en depressies.¹⁰² Slechts enkele orangisten, waaronder Sigismund van Heiden-Reinestein en Volkier Rudolf Bentinck (zijn buurman in Den Haag), bleven hem steunen.¹⁰³ In toenemende mate vond hij troost in het orthodoxe protestantisme, waaraan hij zich als hoogleraar en bestuurder nog weinig gelegen had laten liggen. Had zijn kritische geest eerder een nauw contact met zijn piëtistische zwager Hiëronymus van Alphen in de weg gestaan, begin jaren tachtig was van dat verlichtingsgezinde toekomstoptimisme nog maar weinig over. Vanaf augustus 1783 werkeloos in Den Haag stelde hij zich open voor nieuwe bronnen van zingeving. Hij kreeg belangstelling voor de bijbel en knoopte daarover een gesprek aan met zijn lutherse hospita, die tot haar schande moest bekennen haar bijbel uit geldnood te hebben verkocht. Dat ze daarop in tranen uitbarstte, ontroerde Van Goens diep. Niet alleen bezorgde hij haar een bijbel, hij ging ook zelf de Schrift intensief bestuderen.¹⁰⁴

Bijzonder trof hem een passage in de Eerste brief van Johannes, over de liefde Gods voor Zijn kinderen. In het voorjaar van 1784 onderging hij een eerste bekering. Zijn vader, orthodox-gereformeerd en raadslid bij het Hof van Utrecht, juichte het religieuze verdiepingsproces dat zich bij zijn zoon voltrok van harte toe en zag een wedergeboorte reeds in het verschiet.¹⁰⁵ Het gehele jaar 1784 stond het geloof in hun correspondentie centraal. Toen kreeg Van Goens, begin 1785, bezoek van William Gomm.

De aanleiding was zuiver politiek – ambassadeur Harris zag Van Goens als een potentiële informant en had daarom Gomm op hem afgestuurd – maar toen de twee vervolgens in gesprek raakten over levensbeschouwelijke zaken had Gomm hem bekend swedenborgiaan te zijn. Geestverwanten in Londen hadden een genootschap opgericht om de

James Craufurd verwijst naar zijn contact met Gomm in een brief aan Van Goens d.d. 26 december 1786 (Ibidem, 130 F 4/D 7).

¹⁰¹ Zie voor R.M. van Goens: B. ten Brink, *Levensbeschrijving van Rijklof Michaël van Goens*, Utrecht 1869; J. Wille, *De literator R.M. van Goens en zijn kring. Studiën over de achttiende eeuw* I, Zutphen 1937; J.J.M. Bos, ‘Levensbeschrijving’ in: Idem, *Inventaris van het archief van R.M. van Goens (1748-1810)* (Den Haag 1987) V-X; J.M. Peterse, ‘Publicist voor Oranje: R.M. van Goens en *De Ouderwetse Nederlandsche Patriot* (1781-1783)’, *BMGN* 103 (1988) 182-208; P.J. Buijnsters, ‘Brieven van Rijklof Michaël van Goens aan Hiëronymus van Alphen I-IV’, *DWAE* 19 (1987) 93-156; 20 (1988) 121-214; 21 (1989) 139-175; 22 (1990) 181-208; W. van den Berg, ‘Van wonderkind naar total loss? Rijklof Michaël van Goens (1748-1810)’, in: K. Fens ed., *Verlichte geesten: een portrettengalerij voor Piet Buijnsters* (Amsterdam 1996) 121-133.

¹⁰² Ten Brink, *Levensbeschrijving*, 178-188.

¹⁰³ W.H. de Beaufort ed., *Brieven aan R.M. van Goens en onuitgegeven stukken hem betreffende* I (Utrecht 1884) 63-64; Sautijn Kluit, ‘Ouderwetse Nederlandsche Patriot’, 234.

¹⁰⁴ Van Goens beschreef dit voorval aan W.L. Brown, Engels predikant in Utrecht en een goede vriend van hem, in een brief d.d. 6 februari 1784: KB, Coll. Van Goens; 130 D 15/H 29.

¹⁰⁵ D.F. van Goens aan zoon R.M. van Goens: Ibidem, 130 D 13/J 12 (16 juli 1784).

leer van de Zweed middels vertalingen te verbreiden – misschien dat Van Goens een en ander wilde ontvangen? Van Goens aarzelde, hij was niet onbekend met de ideeën van Swedenborg, die hem op het eerste gezicht weinig aantrekkelijk leken, maar verklaarde zich bereid de kwestie met een open geest te onderzoeken. Gomm stuurde hem in maart 1785 *A treatise concerning heaven and hell*, dat Van Goens diezelfde avond in één ruk uitlas. De volgende ochtend verzocht hij Gomm om *Clavis Hieroglyphica*, een ander werk van Swedenborg. Bijzonder trof hem hierin de notie van de liefde Gods als het centrale principe in de schepping. Hij wilde graag meer van Swedenborg lezen, zozeer leek alles hem van toepassing op zijn persoonlijke situatie.¹⁰⁶

Toch hield Van Goens ook reserves. Zijn recente wending naar het orthodoxe protestantisme verhiel zich maar moeilijk met Swedenborgs vrije interpretatie van de bijbel.¹⁰⁷ Hij drukte Gomm dan ook op het hart zijn belangstelling voor het swedenborgianisme geheim te houden en zijn naam zeker niet door te spelen aan een andere – anoniem gebleven – belangstellende, met wie Gomm hem graag in contact wilde brengen.¹⁰⁸ In de zomer van 1785 informeerde Gomm bij Van Goens of zijn bedenkingen tegen de nieuwe leer waren verdwenen. Kort daarop stuurde hij hem een werk van Swedenborg over het Laatste Oordeel.¹⁰⁹ Het gehele jaar door bestudeerde Van Goens het swedenborgianisme diepgaand. Slechts enkele intimi stelde hij daarvan op de hoogte, zoals Sigismund van Heiden-Reinestein, die zich met enige huiver bereid verklaarde een en ander van de Zweedse mysticus te lezen. Van Goens beschikte al gauw over een omvangrijke collectie swedenborgiana – hij kocht alles aan waarop hij de hand kon leggen – en was aldus begin 1786 in de gelegenheid Gomm een boek te lenen dat de legatiesecretaris zelf nog niet kende. Die wilde het graag nog wat langer in zijn bezit houden, om het aan enkele vrienden te laten zien. Alweer een indicatie dat zich rond Gomm en Gosse inderdaad een groepje geestverwanten had verzameld.¹¹⁰

In hoeverre Van Goens werkelijk in de ban is geraakt van het swedenborgianisme is moeilijk te achterhalen. Van een serieuze bekering lijkt geen sprake te zijn geweest. Uit de bewaard gebleven brieven die het voorjaar van 1786 bestrijken, blijkt dat Van Goens opnieuw worstelde met melancholische aanvallen, verergerd door lichamelijke kwalen die hij toeschreef aan pogingen hem te vergiften. Troost leek hij vooral te vinden in een piëtistische geloofsbeleving, die zich nu toch zodanig verdiepte dat zijn vader hem eind april op juichende toon kon schrijven: “Och mijn lieve kind, ik prijse den Eeuwig Levende, dat Hij de hand van zijn genade aan u gelegd heeft, zonder die zoud je met een altoosdurende afkeerigheid van Hem zijn afgekeerd gebleven”¹¹¹ Inmiddels had Van Goens alle hoop op een zinvolle betrekking in Den Haag opgegeven – een jaargeld was alles waarop hij kon rekenen. In de zomer van 1786 zou hij de Republiek verlaten om zich te vestigen in de nabijheid van Bazel. Daarmee begon een zwervend bestaan, dat hem van Bazel naar Erfurt en Dresden zou voeren, en tenslotte naar Wernigerode in de Harz, waar hij in 1810 zou overlijden. Vanaf 1795 werd hij bovendien geplaagd door financiële problemen, omdat hij toen het jaargeld van de

¹⁰⁶ James Harris aan R.M. van Goens, 18 december 1784: Ibidem, 130 D 16/C 5; Buijnsters, ‘Swedenborg in Nederland’, 166-168; Van Goens over zijn kennismaking met het swedenborgianisme: KB, Coll. Van Goens, 130 D 7/A 1.

¹⁰⁷ Dat valt op te maken uit de vragenlijst over het swedenborgianisme die hij in maart 1785 aan Gomm opstuurde: KB, Coll. Van Goens, 130 D 7/A 11.

¹⁰⁸ Zie de brieven van Gomm aan Van Goens uit maart 1785: Ibidem, 130 D 16/D 16, 20-21.

¹⁰⁹ Gomm aan Van Goens, Den Haag 28 juli 1785 (Ibidem, 130 D 16/D 24) en een niet gedateerde brief van Gomm aan Van Goens uit de tweede helft van 1785 (Ibidem, 130 D 16/D 25).

¹¹⁰ Van Heiden Reinestein aan Van Goens, november/december 1785: Beaufort, *Brieven aan R.M. van Goens I*, 353-355; Gomm aan Van Goens, 22 januari 1786: KB, Coll. Van Goens 130 D 16/D 26.

¹¹¹ D.F. van Goens aan zoon R.M. van Goens: Ibidem, 130 D 13/J 19 (30 april 1786).

stadhouder verloor. In Zwitserland zou hij nauw bevriend raken met Lavater, door wie hij steeds werd meegezogen in de Laaf-verlichte mystiek. In studies over de Europese esoterie ontbreekt hij dan ook niet, al heet hij daarin niet Van Goens, maar Cuninghame van Goens, of kortweg 'Cuninghame', de naam van zijn Engelse moeder die hij na zijn vertrek uit de Republiek had aangenomen, om te onderstrepen dat hij in 1786 al zijn schepen achter zich had verbrand.¹¹²

Was Van Goens in de Republiek gebleven dan was hij wellicht de spil geworden van een esoterische kring. Vanuit Bazel was zijn invloed wat dat betreft echter minimaal. In de eerste jaren correspondeerde hij nog wel met zijn zwager Hiëronymus van Alphen, maar in die brieven liet hij zich over zijn esoterische belangstelling niet uit. Dat hij niettemin geïnteresseerd bleef in het swedenborgianisme blijkt uit de voortgezette briefwisseling met Gomm. Na aankomst in Bazel was Van Goens al snel in contact gekomen met de mystiek-bevlogen kring rond Anna Helena von Kroock-von Dietz, de echtgenote van de Russische buitengewone gezant in Straatsburg, die daar als magnetiseur een zekere faam had verworven. Met haar en enkele anderen ondernam Van Goens in het najaar van 1786 een reis door Zwitserland. Tot het reisgezelschap behoorden verder de jonge Russische prins Michael Gallitzin en zijn gouverneur Jean-Pierre Massenet, centrale figuren binnen het internationale esoterische circuit.¹¹³ Mogelijk had Van Goens hen al in Den Haag ontmoet: Gallitzin had in Leiden gestudeerd en was in 1785 lid geworden van de Haagse orangistische loge *Le Véritable Zèle*.¹¹⁴

Tijdens de reis bezocht Van Goens alle boekwinkels van naam, en kon Gomm melden dat hij zijn collectie swedenborgiana nog verder had weten uit te breiden. Hij was aangenaam verrast door de openlijke belangstelling voor Swedenborg en het magnetisme die hij allerwegen had ontmoet. Grote indruk had een bezoek aan Lavater op hem gemaakt. Ook Lavater was in Swedenborg geïnteresseerd en tot zijn vreugde kon Van Goens hem met diens portret verblijden. Zijn eigen belangstelling voor Swedenborg hield hij echter verborgen. Dat geeft wel aan dat Van Goens nog steeds worstelde met de vrees voor onrechtzinnig te worden aangezien. Toen hij vervolgens van een reisgenote hoorde dat zij wel met Lavater over Swedenborg had gesproken en dat de predikant zich niet onwelwillend over hem had uitgelaten, betreurde hij zijn terughoudendheid.¹¹⁵

¹¹² In de 's *Gravenhaegsche Courant* van 6 januari 1786 maakt hij bekend, dat hij de naam van zijn moeder had aangenomen en met ingang van dat jaar Ryklof Michael Cuninghame van Goens genoemd wilde worden. Onder die naam was hij bekend bij Lavater, die in 1793 aan een orakel in Kopenhagen vroeg of zijn vriend Cuninghame ook tot de uitverkorenen behoorde: Lavater, *Reisetagebücher* II, 353. In een brief aan Lavater zou Cuninghame verklaren in reïncarnatie te geloven en in een vorig leven Lodewijk XIV te zijn geweest: Viate, *Sources occultes*, 135-137.

¹¹³ Buijnsters, 'Brieven van Van Goens aan Van Alphen I', *DWAE* 19 (1987) 130, noot 1; E. Baumann, *Strassburg, Basel und Zürich in ihren geistigen und kulturellen Beziehungen im ausgehenden 18. Jahrhundert. Beiträge und Briefe aus dem Freundeskreise der Lavater, Pfeffel, Sarasin und Schweighäuser (1770-1810)* (Bazel 1937) 106; *Briefe einer reisenden Dame aus der Schweiz*, Straatsburg 1786. Zie voor J.P. Massenet: Beaurepaire, *L'Autre et le Frère*, 436; Le Forestier, *Franc-Maçonnerie templière*, 628, noot 36; J. Keller, *Le théosophe alsacien Frederic-Rodolphe Saltzmann et les milieux spirituels de son temps* I (Bern enz. 1985) 180. Dat Von Kroock magnetiseur was blijkt uit een brief van Van Goens aan zijn zwager Van Alphen, Basel/Augst 8 januari 1787 (KB, Coll. Van Goens, 130 D 13/A 7).

¹¹⁴ Het archief Fagel bevat brieven van Boris Gallitzin aan H. Fagel jr. (zijn vroegere medestudent in Leiden), waarin hij verwijst naar zijn broer Michael Gallitzin, die in 1784 eveneens in Leiden studeerde, ook toen al onder begeleiding van Massenet: Boris Gallitzin aan H. Fagel jr., Straatsburg 24 juli 1784 (NA, Archief Fagel, inv.nr. 2824) Zie voor het lidmaatschap van *Véritable Zèle*: CMC, doos 4032/ 15.1, *Le Véritable Zèle* 1767-1798, p. 21-22.

¹¹⁵ Hij schreef dit aan Gomm, die de brief vervolgens aan Hindmarsh opstuurde, ter plaatsing in diens tijdschrift *The New Jerusalem Journal, or treasury of divine knowledge* 1 (1792) 266-268, dat Hindmarsh in 1792 als

Dat Van Goens ook in de daaropvolgende jaren geïnteresseerd bleef in het swedenborgianisme blijkt uit een brief van Gomm uit december 1790. Van Goens had een beschouwing geschreven over de swedenborgiaanse bijbelverklaring, die Gomm had doorgestuurd naar Robert Hindmarsh, als bijdrage voor diens nieuwe tijdschrift. Volgens Gomm zou Hindmarsh graag meer bijdragen van Van Goens ontvangen.¹¹⁶ Daarvan kwam niets – wel werd in *The New Jerusalem Journal* van 1792 de brief van Van Goens uit augustus 1786 geplaatst, waarin hij de grote belangstelling voor Swedenborgs ideeën bij het Zwitserse publiek beschreef. Ook stuurde Gomm hem in het voorjaar van 1791 nieuwe boeken en periodieken, uitgegeven door Hindmarsh in Londen.¹¹⁷ Van Goens wisselde daarover van gedachte met Lavater, met wie hij inmiddels nauw bevriend was geraakt. Lavater echter had grote bezwaren tegen de vrijzinnige manier waarop de swedenborgianen met de bijbel omsprongen.¹¹⁸ Ook bij Van Goens zou het enthousiasme voor Swedenborgs gedachtegoed afnemen, zeker na de dood van Gomm in 1792. Op levensbeschouwelijk terrein zou Van Goens steeds verder opschuiven in de richting van de Opwekking, een stroming gekenmerkt door de vrees voor een groeiende invloed van atheïsme en bijbelkritiek, en gekleurd door alarmistisch ondergangdenken. Die thema's zouden dan ook centraal staan in de briefwisseling die Van Goens rond 1798 met zijn zwager Van Alphen hervatte.

Hoe was het inmiddels de swedenborgiaanse propagandisten vergaan die in Den Haag waren achtergebleven? Merkwaardig genoeg zegt Gomm daar in zijn brieven aan Van Goens vrijwel niets over. De opmerking over het uitlenen van swedenborgiaans werk aan Volkier Rudolf Bentinck is de enige verwijzing naar zijn propaganda-activiteiten, maar of dat aan discretie of gebrek aan succes te wijten was, blijft onduidelijk.¹¹⁹ Gosse bracht intussen de ene na de andere Franse vertaling van Swedenborg op de markt. Daartoe werkte hij nauw samen met Chastanier, die in Londen de supervisie had over de Franstalige uitgaven. In 1785 was het de *Société typographique St James Street*, de Londense vestiging van Gosse, die Swedenborgs *Du commerce établi entre l'âme et le corps* uitbracht.¹²⁰ Een jaar later publiceerde Gosse in Den Haag *Tableau analytique et raisonné de la doctrine céleste de l'Église de la Nouvelle Jerusalem*. De uitgave stond echter vol drukfouten en was tot schrik van Chastanier danig ingekort. Hij nam dat Gosse niet kwalijk, benadrukte hij in zijn tijdschrift *Journal Novi-Jerusalemite*, maar volgend werk liet Chastanier toch liever drukken bij het daarvoor speciaal opgerichte *Bureau typographique de la Nouvelle Église* te Londen.¹²¹ Van die vertalingen was Gosse overigens wel de distributeur; ook van uitgaven die in Berlijn, Stockholm en Straatsburg van de persen rolden. In 1790 trad Gosse weer even uit de schaduw, toen hij in samenwerking met Hindmarsh de uitgave verzorgde van *Dialogues sur la nature, le but & evidence des écrits theologiques d'Emanuel de Swedenborg*, een beschouwing van de Engelse swedenborgiaan John Clowes, die door Gomm in het Frans was vertaald.¹²²

opvolger van *The New Magazine of knowledge concerning Heaven and Hell* had gelanceerd: R.L. Tafel, *Documents concerning the life and character of Emanuel Swedenborg III* (Londen 1890) 1185.

¹¹⁶ Gomm aan Van Goens, Den Haag 15 december 1790: KB, Coll. Van Goens, 130 D 16/D 34.

¹¹⁷ Gomm aan Van Goens, Den Haag 15 februari 1791 (KB, Coll. Van Goens, 130 D 16/D 35).

¹¹⁸ Lavater aan Van Goens, 5 en 7 maart 1791: Ibidem, 130 F 12/A 30-31; (Cuninghame) van Goens aan Lavater, 16 mei 1791: Viatte, *Sources occultes*, 88, 65.

¹¹⁹ Gomm aan Van Goens, Den Haag 1 mei 1787 (KB, Coll. Van Goens, 130 D 16/D 33).

¹²⁰ J. Hyde, *Bibliography of the works of Emanuel Swedenborg, original and translated* (Londen 1906) 519.

¹²¹ *Journal Novi-Jerusalemite I* (Londen 1787) 113-114; E. Swedenborg, *Du dernier jugement et de la Babylone détruite: ce qui fait voir que généralement tout ce qui a été prédit en l'Apocalypse, est aujourd'hui parfaitement accompli*, Bureau typographique de la Nouvelle Église, Londen 1787.

¹²² Odhner, *Annals*, 155; zie de advertentie in *Grav.C*, 10 januari 1791.

Afgaande op de advertenties die Gosse in de dagbladen plaatste, ging hij bij het aan de man brengen van swedenborgiana aanvankelijk met grote omzichtigheid te werk. Werden zijn *nouveautés* gewoonlijk in uitvoerige advertenties aangeprezen – de uitgave van *Du commerce établi entre l'âme et le corps* werd in 1785, middels een kort berichtje, apart aangekondigd.¹²³ Klaarblijkelijk vond hij het moeilijk zijn naam te verbinden aan iets wat in religieus opzicht zo controversieel was. Vanaf 1788 (mogelijk had de Oranjerestauratie zijn zelfvertrouwen gesterkt) liet hij die terughoudendheid varen. Niet alleen meldde hij nu onbekommerd dat hij alle hoofdwerken van Swedenborg op voorraad had – hij kon zelfs een portret van de grote man leveren. Bovendien liet hij het niet langer bij zakelijke gegevens, maar trachtte hij door prikkelende beschrijvingen eventuele kopers te enthousiasmeren. Zo wees hij in de aankondiging van Swedenborgs apocalyptische hoofdwerk, *Du dernier jugement & de la Babylone détruite* (juni 1788) op de grote actualiteitswaarde van het geschrift.¹²⁴ Nog verder ging hij in april 1789, toen hij zich in een advertentie liet ontvallen dat men, mede door de opkomst van het dierlijk magnetisme, steeds meer oog kreeg voor de grote waarheden die Swedenborg had geopenbaard. Mannen van faam en aanzien zouden bij hem de remedie zoeken voor alle problemen waar de mensheid mee worstelde.¹²⁵ Na deze ontboezeming deed Gosse er het zwijgen toe. Wel verscheen in januari 1791 nog een korte aankondiging van Clowes' *Dialogues*, maar daarna was het afgelopen met zijn zendingsdrift.

Verschillende factoren lijken daarbij een rol te hebben gespeeld. Zo verloor Gosse in februari 1791 zijn medestander en bondgenoot William Gomm, die naar Engeland terugkeerde, om er een jaar later te overlijden. Daarnaast werd Gosse geconfronteerd met een richtingstrijd onder de swedenborgianen, die begin jaren negentig zodanig escaleerde, dat het einde van de beweging in zicht leek. Deze crisis ging terug op gebeurtenissen enkele jaren eerder. In 1786 waren de Londense swedenborgianen in de greep geraakt van het alarmisme, opgeroepen enerzijds door het bezoek van de Poolse graaf Grabianka (de toekomstige leider van de *Illuminés* van Avignon), anderzijds door de wonderbaarlijke manifestaties van het dierlijk magnetisme. Met name de internationaal georiënteerden onder de swedenborgianen meenden dat het Nieuwe Jeruzalem op punt van aanbreken stond en dat het tijd was in actie te komen. Anderen vonden het daarvoor nog te vroeg. Conflicten braken uit, waarbij radicalen en gematigden steeds onverzoenlijker tegenover elkaar kwamen te staan en de *British Society* in de jaren daarna uiteen zou vallen in een aantal splintergroepjes.¹²⁶ Wat betekende dat voor de swedenborgianen in Den Haag? Bij welke stroming sloten zij zich aan, en vooral: raakten ook zij in de greep van het alarmisme?

Opmerkelijk genoeg blijkt Gosse in deze kwestie een cruciale rol te hebben gespeeld – hij was het namelijk die Tadeusz Grabianka in 1785 bij de Londense swedenborgianen had geïntroduceerd. Een jaar daarvoor had de Poolse graaf, die op dat moment aan het Berlijnse hof verbleef, uit de geestenwereld te horen gekregen dat hij naar Zuid-Frankrijk moest afreizen: Avignon zou de hoofdzetel worden van het Nieuwe Jeruzalem, met Grabianka als beoogd koning.¹²⁷ Ook moest hij de swedenborgianen uitnodigen met hem mee te gaan, omdat zij onder de uitverkorenen een speciale plaats innamen. Grabianka vertrok inderdaad uit Berlijn, maar niet goed wetend hoe hij het aan moest pakken, bleef hij hangen in Noord-Duitsland, waar hij verscheidene esoterische kringen bezocht. Toen kreeg hij, in de nazomer

¹²³ *Grav.C*, 6 juli 1785.

¹²⁴ *Ibidem*, 27 juni 1788.

¹²⁵ *Ibidem*, 3 april 1789: advertentie P.F. Gosse voor *Abrégé de la doctrine d'Emanuel Swedenborg avec une notice de sa vie & de ses ouvrages*, Straatsburg 1788.

¹²⁶ 'Het ontstaan van de Nieuwe Kerk. Een beknopt historisch overzicht I', *Swedenborgiana* 14 (juni 1995) 6-7.

¹²⁷ Danilewicz, 'King of the New Israel', 49-73; M. Meillassoux-Le Cerf, *Dom Pernety et les Illuminés d'Avignon, suivi de la transcription intégrale de la Sainte Parole* (Milaan 1992) 127,135.

van 1785, het door Gosse en Chastanier uitgebrachte *Du commerce établi entre l'âme et le corps* in handen. Het leek het teken waarop hij had gewacht en hij vertrok op stel en sprong naar Den Haag, in de hoop dat Gosse hem met de swedenborgianen in contact kon brengen. Aldus geschiedde. Gosse, aan wie hij zich voorstelde als 'Janiewski', stuurde hem met een aanbeveling naar Chastanier in Londen, die hem vervolgens onder het pseudoniem graaf Sutkowski in de *British Society* introduceerde.¹²⁸ Daar was men zeer nieuwsgierig naar de openbaring die de graaf voor hen in petto zei te hebben. Gedurende het jaar dat Grabianka in Londen doorbracht, liet hij echter weinig meer los dan de onthulling dat de leiders der Londense swedenborgianen op één lijn stonden met de vroegchristelijke apostelen. Robert Hindmarsh deed hem bijvoorbeeld sterk denken aan Johannes, de favoriete leerling van Jezus.¹²⁹

Ongeveer tezelfdertijd, in het voorjaar van 1786, kwamen de Londense swedenborgianen in contact met het dierlijk magnetisme, in Engeland geïntroduceerd door John Boniot de Mainauduc, een Engelse arts met hugenootse voorouders, die de techniek in Parijs had opgedaan. Verschillende swedenborgianen, waaronder Chastanier, lieten zich door hem instrueren; Chastanier opende zelfs een eigen praktijk aan huis.¹³⁰ En toen verscheen in de zomer van 1786 ook Cagliostro in Londen, net ontslagen uit de Bastille vanwege zijn betrokkenheid bij zwendelpraktijken aan het Franse hof. Onder de bezoekers van zijn seances – waarbij geesten worden opgeroepen en alchemistische experimenten uitgevoerd – bevonden zich diverse swedenborgianen.¹³¹ De min of meer gelijktijdige bemoeienis van Grabianka en Cagliostro met de swedenborgianen, en hun beider voorliefde voor klinkende pseudoniemen, is er de oorzaak van dat bij een aantal historici het hardnekkige misverstand heeft postgevat dat 'graaf Sutkowski' en Cagliostro één en dezelfde figuur waren.¹³²

De werkelijke graaf Sutkowski had Engeland begin november 1786 verlaten, bezocht in Den Haag nog even Gosse, om begin 1787 in Avignon te arriveren.¹³³ Vandaaruit maakte hij dan eindelijk aan de swedenborgianen in Londen (en aan Gosse in Den Haag) zijn ware identiteit en geheim bekend: hij heette in werkelijkheid graaf Grabianka en hem was geopenbaard dat het Godsrijk in Avignon zou neerdalen. Hoewel Swedenborg het slechts gedeeltelijk bij het rechte eind had gehad, behoorden zijn volgelingen toch tot de uitverkorenen. Grabianka nodigde hen uit over te komen.¹³⁴ Een deel van de swedenborgianen hechte geloof aan hem, een enkeling zou zelfs de reis naar Avignon maken. Ook Chastanier lijkt door het alarmisme van Grabianka te zijn aangestoken. Toen hij in januari 1787 *Traité de la vie que doivent mener ceux qui aspirent à devenir membres réels de la Nouvelle Jerusalem* publiceerde, sprak hij in het voorwoord van een Gouden Tijd die aan de horizon gloorde, nu

¹²⁸ Gosse, *Portefeuille*, 83; [B. Chastanier], *A word of advice to a benighted world or some of Benedict Chastanier's spiritual experience relative to the Lord's second advent, his new Church, and it's antitype, the Avignon Society* (Londen 1795) 25; J. Hyde, 'Benedict Chastanier and the Illuminati of Avignon', *The New-Church Review* 14 (1907) 192-202.

¹²⁹ Danilewicz, 'King of the New Israel', 61; Hindmarsh, *Rise and progress*, 42-45.

¹³⁰ *Oxford Dictionary of National Biography* (Oxford 2004) s.v. 'Mainauduc, John Boniot de'; Hyde, 'Chastanier and the Illuminati', 201; M.K. Schuchard, 'Blake's "Mr. Femality": freemasonry, espionage and the double-sexed', *Studies in Eighteenth-Century Culture* 22 (1992) 63; P. Fara, 'An attractive theory: animal magnetism in eighteenth-century England', *History of Science* 33 (1995) 127-177 (zie vooral de noten 82, 83 en 140); R.W. Rix, 'Healing the spirit: William Blake and magnetic religion', *Romanticism on the Net* 25 (februari 2002) 1-2.

¹³¹ M.K. Schuchard, 'William Blake and the promiscuous baboons: a Cagliostroan séance gone awry', *British Journal for Eighteenth-Century Studies* 18 (1995) 186-188.

¹³² Danilewicz, 'King of the New Israel', 64.

¹³³ Hyde, 'Chastanier and the Illuminati', 201.

¹³⁴ Hindmarsh, *Rise and progress*, 46; Gosse, *Portefeuille*, 80-84.

God op korte termijn Zijn volk zou verzamelen. Hij begon een briefwisseling met Grabianka, en was enige tijd in de ban van diens openbaringen.¹³⁵

Ook bij Hindmarsh vond de oproep van Grabianka gehoor. Wellicht in de overtuiging dat van de ‘tweede Johannes’ een daad mocht worden verwacht, bracht hij niet alleen de brief van Grabianka in druk uit, maar achtte hij in de zomer van 1787 ook de tijd gekomen om te breken met de christelijke kerk, en met enkele geestverwanten de Kerk van het Nieuwe Jeruzalem op te richten.¹³⁶ Op de eerste vergadering werd unaniem besloten de ereleden van de *British Society*, waaronder Grabianka, Gomm en Gosse het lidmaatschap aan te bieden.¹³⁷ Of ze dat hebben aanvaard is niet duidelijk: ze komen verder in de notulen van de kersverse organisatie niet meer ter sprake.¹³⁸ Dat is wel het geval met een ander erelid: de koopman James Glen, een van de aanhangers van het eerste uur, eigenaar van een plantage in het Hollandse Demerary, die zijn handelsreizen in Europa en Noord- en Zuid-Amerika benutte om de swedenborgiaanse leer te verbreiden. In juni 1787 – een maand voor de definitieve oprichting van de Kerk van het Nieuwe Jeruzalem – was hij in Amsterdam, waar hij een brief van Swedenborg in Nederlandse vertaling liet publiceren, zelfbewust ondertekend met “James Glen, dienaar van de Nieuwe Kerk”.¹³⁹ Vervolgens reisde hij naar Londen, waar hij een groot aandeel had bij het formuleren van de geloofsartikelen van de nieuwe gezindte.¹⁴⁰

De oprichting van de New Jerusalem Church door Hindmarsh en de zijnen zette de eenheid van de *British Society* onder grote druk. De meerderheid der swedenborgianen vond het een stap te ver. Ook Chastanier verklaarde zich in de derde aflevering van zijn tijdschrift *Journal Novi-Jerusalemite* (december 1787) tegen kerkstichting, al riep hij aan de andere kant op tot het begraven van de strijdbijl.¹⁴¹ Het feit dat Gosse juist in deze periode nauw met Chastanier samenwerkte, zal zijn contact met Hindmarsh geen goed hebben gedaan. Het verklaart wellicht ook waarom Hindmarsh Gosse uit zijn geschiedwerk over de begintijd van het swedenborgianisme heeft weggelaten: hij bagatelliseerde daarin de richtingenstrijd en kon dus met Gosse moeilijk uit de voeten. Het heeft er namelijk alle schijn van dat de Haagse kring sympathisanten zich in eerste instantie vierkant achter de niet-separatisten had gesteld. Zo meldde Chastanier in hetzelfde nummer van zijn tijdschrift waarin hij zich tegen de kerkstichting uitsprak, dat hij zijn recent opgerichte *Bureau typographique de la Nouvelle Église* (speciaal voor Franstalige Swedenborg-uitgaven) had kunnen financieren door een donatie van een vrome vrouw uit Den Haag, wier identiteit wel aan Chastanier bekend was maar die verder anoniem wilde blijven.¹⁴²

Behalve als secretaris van Grabianka was Chastanier tussen 1786 en 1788 druk bezig met het dierlijk magnetisme. Hij opende zoals gezegd een praktijk aan huis en werd lid van het Exegetische en Philantropisch Genootschap dat eind 1786 in Stockholm was opgericht door de gebroeders Nordenskjöld, swedenborgianen die jaren in Londen hadden gewoond en

¹³⁵ E. Swedenborg, *Traité de la vie que doivent mener ceux qui aspirant à devenir membres réels de la Nouvelle Jérusalem, d'après les préceptes du Décalogue* (Londen 1787) VII; Chastanier, *Word of advice*, 36-37.

¹³⁶ Hindmarsh, *Rise and progress*, 54-58; overigens werd pas in mei 1788 besloten de organisatie officieel te heropen in *New Church signified by the New Jerusalem in The Revelation*: Swedenborg House/London, Great East Cheap New Church (Swedenborgian) London, minutes 1787-1791, p. 23-25.

¹³⁷ Higham, ‘Gosse I’, 396.

¹³⁸ Swedenborg House/London, Great East Cheap, minutes 1787-1791.

¹³⁹ Buijnsters, ‘Swedenborg in Nederland’, 168. In de advertentie die Glen in juni 1784 in de *Pennsylvania Gazette* plaatste noemde hij zich nog geen dienaar van de Nieuwe Kerk maar “a humble pupil and follower of (...) Swedenborg”: M.B. Block, *The New Church in the New World. A study of Swedenborgianism in America* (New York 1932) 72-74.

¹⁴⁰ Hindmarsh, *Rise and progress*, 57-58.

¹⁴¹ *Journal Novi Jerusalemite III* (Londen 1787) V, 165-166.

¹⁴² *Ibidem*, II-III.

lid waren van de *British Society*.¹⁴³ Ook zij propageerden het dierlijk magnetisme, in de overtuiging dat deze verschijnselen de eerste signalen waren van de spirituele omwenteling die zich volgens Swedenborg al in de geestenwereld had voltrokken, en die nu op het punt stond door te breken op aards niveau. Die omwenteling zou zich bovendien niet alleen op het zedelijke en mentale terrein afspelen, maar ook gepaard gaan met cataclystische ingrepen op politiek en godsdienstig gebied. Doemdenken en heilsverwachting gingen hierbij hand in hand. Een visie die in 1787 werd vastgelegd in *Lettre sur la seule explication satisfaisante des phénomènes du magnetisme animal et du somnambulisme*,¹⁴⁴ waarvan Gomm naar verluidt een vertaling zou hebben verzorgd.¹⁴⁵ Behalve bij Chastanier en de gebroeders Nordenskjöld lijkt deze verwachting dus ook weerklank te hebben gevonden in Nederland. Dat Gosse ermee sympathiseerde, bleek al eerder uit de advertenties waarin hij het dierlijk magnetisme aanpreef als het bewijs voor de waarheid van het swedenborgianisme. Kennelijk voelde hij zich door de magnetische rage rond dominee Armand, die de hofstad gedurende het jaar 1788 in haar ban hield, voldoende gesteund om dergelijke uitspraken te kunnen doen.

Tegen die achtergrond moet wellicht de uitgave bezien worden van het enige Nederlandstalige werkje van Swedenborg dat in deze jaren het licht zag. In augustus 1788 verscheen bij de orangistische Haagse uitgever Isaäk du Mee *De betrekking tusschen de geestelijke en het stoffelijke of de gemeenschap tusschen de ziel en het lichaam*, een vertaling van het in 1785 door Gosse uitgegeven *Du commerce établi entre l'âme et le corps*. De vertalers – volgens het voorbericht was er door meerderen aan de vertaling gewerkt – waren bovendien voornemens bij voldoende belangstelling ook andere werken van Swedenborg in het Nederlands toegankelijk te maken. Wie die vertalers waren is onbekend gebleven. Er is wel geopperd dat Gomm erachter zat, wat niet erg waarschijnlijk is aangezien Gomm het Nederlands niet beheerste en geen reden had om Gosse als uitgever te passeren. Waarschijnlijker is dat Du Mee op eigen houtje handelde, in de veronderstelling dat er – gezien de groeiende belangstelling voor het dierlijk magnetisme – een markt voor dit soort werkjes bestond. Het is echter bij deze ene Nederlandse vertaling gebleven. Van blijvende duur was de magnetische rage namelijk niet. Nadat dominee Armand medio 1788 was teruggekeerd naar Frankrijk, liep de belangstelling in Den Haag voor dergelijke seances snel terug. De scherpe kritiek vanuit de gevestigde wetenschap en de leidende opiniemakers benam vervolgens velen de lust er zich verder in te verdiepen.¹⁴⁶ Ook Gomm lijkt zich na 1790 van het magnetisme te hebben afgewend, verontrust door de hysterie en de charlatanpraktijken die ermee gepaard gingen. Om diezelfde reden was het Exegetische en Philantropisch Genootschap in Zweden op last van de koning opgeheven. Noodgedwongen hadden de gebroeders Nordenskjöld hun activiteiten weer naar Londen verlegd.¹⁴⁷

Daar was inmiddels ook Chastanier aan het wankelen geraakt. Naarmate hem steeds vaker kritische geluiden bereikten over de *Illuminés* in Avignon – vooral de verering van de

¹⁴³ Zie voor August Nordenskjöld (1754-1792) en Karl-Frederik Nordenskjöld (1756-1828): K.-E. Sjöden, *Swedenborg en France* (Stockholm 1985) 15-17; Meillassoux-Le Cerf, *Dom Pernety*, 81.

¹⁴⁴ *Lettre sur la seule explication satisfaisante des phénomènes du magnetisme animal et du somnambulisme deduite des vrais principes fondés dans la connoissance du createur, de l'homme et de la nature et confirmée par l'expérience, d'après l'original imprimé à l'Imprimerie Royale de Stockholm*, Straatsburg 1788. Zie voor de auteur (J.G. Halldin) en de achtergrond: F. Podmore, *Modern Spiritualism: a history and a criticism I* (Londen 1902) 76-77; C. Nordmann, *Gustave III, un démocrate couronné* (Lille 1986) 84, 214-215, 221-222.

¹⁴⁵ 'Epistolary correspondence of the earlier members of the Church', *Monthly Observer* (1857) 420: citaat uit een brief van H. Servanté aan James Glen, 1 juni 1806. Een geloofwaardige bron, want Servanté was net als Gomm al in de jaren tachtig lid van *The British Society*: Hindmarsh, *Rise and progress*, 78.

¹⁴⁶ 'An interesting work in Dutch', *New Church Life* (1905) 231-234; Buijnsters, 'Swedenborg in Nederland', 169; Vijselaar, *Magnetische geest*, 277-281, 308-309.

¹⁴⁷ 'Epistolary correspondence', 420; Odhner, *Annals*, 133-134.

Maagd Maria viel bij de Engelse protestanten slecht¹⁴⁸ – groeide zijn twijfel aan de betrouwbaarheid van Grabianka en zijn openbaringen. Tegelijkertijd nam zijn waardering voor de seperatistische swedenborgianen rond Hindmarsh toe. In mei 1788 woonde hij een dienst bij van de Kerk van het Nieuwe Jeruzalem en was geïmponeerd.¹⁴⁹ Begin 1789 zou hij – met vele andere swedenborgianen – zijn bezwaren tegen de afscheiding opzij zetten en de overstap wagen naar de Nieuwe Kerk.¹⁵⁰ De antiseparatistische minderheid kreeg als leider dominee Clowes van Manchester, maar van een werkelijke richtingenstrijd was toen geen sprake meer. Optimistisch stuurde Hindmarsh aan alle binnen- en buitenlandse aanhangers uitnodigingen voor de eerste *General Conference of the New Jerusalem Church*, die in april 1789 in Londen gehouden zou worden. Ook Gosse in Den Haag ontving er een.¹⁵¹ Noch hij, noch een andere Nederlander heeft die eerste conferentie bezocht, maar Gosse en Gomm stuurden wel een enthousiaste adhesieverklaring.¹⁵²

De vrede was echter van korte duur. Steen des aanstoots was het alarmisme van de gebroeders Nordenskjöld, die een nieuwe orde met een vrijere seksuele moraal en sociaal-economische gelijkheid voorstonden. Hun propageren van het vrije huwelijk veroorzaakte een storm van protest, die er begin jaren negentig toe zou leiden dat de radicaal-libertijnse swedenborgianen de Nieuwe Kerk zouden verlaten, en een eigen weg zouden gaan. Chastanier was een van hen. Begin jaren negentig was hij verbonden aan *The New Jerusalem Magazine*, het tijdschrift van de radicale stroming. Toen dat al na enkele nummers ter ziele ging, sloot hij zich aanvankelijk aan bij *The Magazine of knowledge concerning heaven and hell*, het tijdschrift van Hindmarsh, maar toen die zich steeds meer ontpopte als kampioen van de conservatieve richting werd Chastanier's connectie met de Nieuwe Kerk gaandeweg losser, al zou hij tot zijn dood in 1806 een fervent swedenborgiaan blijven. Intussen brokkelde de eenheid van de Nieuwe Kerk steeds verder af en viel in subgroepjes uiteen. Tussen 1793 en 1807 werden zelfs geen *General Conferences* meer georganiseerd.¹⁵³

In Den Haag lijkt de ernst van het nieuwe conflict aanvankelijk niet te zijn doorgedrongen. Gomm schreef begin 1791 nog blijmoedige brieven aan Van Goens, waaruit blijkt dat zijn vertrouwen in de doorbraak van het Nieuwe Jeruzalem ongebroken was. Hij stond met zowel Chastanier als Hindmarsh op goede voet en had tijdens een recent bezoek in Londen zelfs met de Zweedse radicalen gesproken. Hun geloof dat het Nieuwe Jeruzalem zich al ergens in de binnenlanden van Afrika bevond, leek hem alleszins plausibel.¹⁵⁴ Het waren de laatste brieven van Gomm. Hij kwakkelde al enige tijd met zijn gezondheid, ging in het voorjaar van 1791 met pensioen en zou niet lang daarna overlijden.¹⁵⁵ Of Gosse zijn optimisme deelde is twijfelachtig, want zoals gezegd staakte de uitgever na het vertrek van Gomm vrij abrupt zijn propaganda-activiteiten. Niet omdat hij zijn geloof in het swedenborgianisme had verloren – zowel in het crisisjaar 1795 als in de laatste jaren van zijn

¹⁴⁸ Garret, *Respectable folly*, 109-110; *The New Jerusalem Magazine* (april 1790) 174-176.

¹⁴⁹ 'Continuation du dernier jugement et du monde spirituel', *Journal Novi-Jerusalemite* IV (Londen 1788) 188-190.

¹⁵⁰ Higham, 'Gosse II', 445.

¹⁵¹ Gosse, *Portefeuille*, 6-39.

¹⁵² Higham, 'Gosse I', 397-398.

¹⁵³ R. Rix, William Blake and the radical Swedenborgians, *Esoterica* 5 (2003) 115-122; Schuchard, 'Secret masonic history', 45-50; Thompson, *Witness*, 135-144; C.T. Odhner, *Robert Hindmarsh: a biography* (Philadelphia 1895) 29; Sjöden, *Swedenborg*, 36-40; Hindmarsh, *Rise and progress*, 188.

¹⁵⁴ Gomm aan Van Goens, 15 december 1790, 15 en 22 februari 1791: KB, Coll. Van Goens, 130 D 16/D 34-36. Gomm belooft Van Goens afleveringen op te sturen van zowel *The New Jerusalem Magazine* (Chastanier) als van *New Magazine of knowledge concerning heaven and hell* (Hindmarsh) (Gomm aan Van Goens, 15 februari 1791).

¹⁵⁵ Schutte, *Repertorium buitenlandse vertegenwoordigers*, 114; Harris, *Diaries and correspondence* II, 433; William Gomm overleed te Bath op 9 april 1792: Cross, *Banks of the Neva*, 79.

leven zou zijn activisme weer opvlammen, dus aan zijn overtuiging kan het niet gelegen hebben. Maar de eindeloze interne conflicten en de slechte reuk waarin de swedenborgianen waren komen te staan, zullen weinig bemoedigend zijn geweest.

Bovendien was de respons bij het Nederlandse publiek zonder meer teleurstellend. In 1790 maakte *The New Jerusalem Magazine* de balans op van de oogst in de Republiek. Gesproken werd van “many individuals in Holland who cultivate the principles of the New Church in reservation”, maar helaas niet genegen waren zich openlijk aan te sluiten bij de Nieuwe Kerk.¹⁵⁶ Die conclusie moet Gosse ook getrokken hebben. Weliswaar zijn de door hem uitgebrachte swedenborgiaanse werkjes terug te vinden in de veilingcatalogi van diverse vooraanstaande orangisten – afgaande op het aantal exemplaren dat hij volgens zijn advertenties kon leveren, had hij in de vijf jaren dat hij actief was maar weinig verkocht.¹⁵⁷ Ontmoedigend was ook dat in 1790 de aanval op Swedenborg werd ingezet door Ysbrand van Hamelsveld – bij de Restauratie van 1787 als hoogleraar theologie afgezet en sindsdien actief als publicist. Van Hamelsveld, die zijn eigen millennialistische visioenen niet onder stoelen of banken stak, waarschuwde tegen de oneerbiedige wijze waarop de Zweedse ziener eigen openbaringen met het Profetisch Woord vermengde, en vond met name de swedenborgiaanse visie op de Wederkomst onschriftuurlijk.¹⁵⁸ Die negatieve publiciteit, gekoppeld aan de groeiende dreiging van een Franse inval in de Republiek, zal de orangist Gosse weinig reden voor toekomstoptimisme hebben gegeven. Noodgedwongen verdween zijn enthousiasme voor Swedenborg enkele jaren naar het tweede plan.

Anders dan in Den Haag bleef in Rotterdam de belangstelling voor het dierlijk magnetisme nog enige jaren doorsudderen. Daar was een magnetische kring actief, gecentreerd rond een aantal bekende orangisten: George Craufurd (de broer van de Engelse consul), dominee Alexander Layell (die al eerder ter sprake kwam als millennialistisch publicist) en stadspensionaris Gerard Karel van Hogendorp. Ook de overige deelnemers waren vooral afkomstig uit de Rotterdamse elite. In de verslagen die Van Hogendorp van de sessies heeft opgesteld, figureert ook Hemsterhuis' vriendin mevrouw Voigt, wier esoterische belangstelling klaarblijkelijk diepgeworteld was. Of de Rotterdamse kring die belangstelling deelde is overigens twijfelachtig, want in de verslagen zijn het vooral medische vragen die centraal staan. Slechts een enkele keer werd de helderziende op andere punten ondervraagd, bijvoorbeeld toen Van Hogendorp wilde weten of de verlofingsplannen van zijn broer kans van slagen hadden. Begin jaren negentig lijkt de frequentie van de bijeenkomsten te zijn afgenomen en rond 1793 hield ook Van Hogendorp het voor gezien. Zijn fascinatie voor wat hijzelf als een nieuwe en hogere wetenschap zag, had hem zijn krediet in Haagse kringen gekost en zijn carrièrekansen ernstig verkleind, zo schreef hem de prinses van Oranje, met wie hij persoonlijk bevriend was. Na het overlijden van dominee Layell in 1796 bleef alleen

¹⁵⁶ *The New Jerusalem Magazine* (april 1790) 177.

¹⁵⁷ Zie noot 66 en 92; Archief van de Vereeniging ter Behartiging van de Belangen des Boekhandels (VBBB) H. van Alphen, veilingcatalogus 764: *Du commerce établi entre l'âme et le corps* (1785), *Tableau de la doctrine céleste de l'Église de la nouvelle Jérusalem*, (1786) en *Abrégé des ouvrages de Swedenborg* (Stokholm 1788), en J.F. Euler, veilingcatalogus 698: *Du commerce établi entre l'âme et le corps* (1785), *Tableau de la doctrine céleste de l'Église de la nouvelle Jérusalem* (1786). In de 's Gravenhaegsche courant van 27 juni 1788 adverteerde Gosse met 36 exemplaren van Swedenborgs *Du dernier jugement*; blijkens een advertentie in diezelfde krant van 18 maart 1789 had hij toen van dat werkje nog steeds hetzelfde aantal in de aanbieding.

¹⁵⁸ Y. van Hamelsveld, 'Verhandeling behelzende eenige byzonderheden nopens Swedenburg en deszelfs aanhangeren', in: Em. Swedenborg, *Godgeleerd samenstel, of kort uittrekzel uit 's mans schriften, bevattende zyne godgeleerde gevoelens van God, de wereld, hemel, hel, wereld der geesten en het toekomend leven*, uit het Hoogduitsch (...) door Ysbrand van Hamelsveld (Amsterdam 1790) I-XLVIII; *Briefs-wijze verhandeling betreffende het leven van Em. van Swedenburg, zijne schriften en derzelver betrekking tot de tegenwoordige tyden*. Uit het Hoogduitsch vertaald en met eenige aanmerkingen in het licht gegeven door Y. van Hamelsveld (Amsterdam 1790) VI-X.

George Craufurd als magnetiseur over. Hij schijnt nog enkele jaren, op beperkte schaal, werkzaam te zijn gebleven. Een mager resultaat, vergeleken met de bloeiende praktijken die magnetiseurs in Duitsland en Engeland wisten op te bouwen.¹⁵⁹

Na een aarzelende start heeft het Laat-verlichte illuminisme hier te lande dus al snel schipbreuk geleden. Wat er zich binnen geïsoleerde rozenkruizer-cirkels en mystieke vrijmetselaarskringen ook mag hebben afgespeeld – veel verspreiding heeft het niet gehad.¹⁶⁰ Klaarblijkelijk was het geloof in de rede nog voldoende vitaal en beschikte het Verlicht Piëtisme over voldoende elan om zo'n wending in mystiek-occulte richting te blokkeren. Wat er over gepubliceerd werd, kwam vooral uit de pen van tegenstanders. Een struikelblok is mogelijk geweest de mystieke voorkeur voor een symbolische bijbelverklaring, die haaks stond op de letterlijke en typologische interpretatie die in verlicht-piëtistische kring courant was. Overigens, niet alleen de swedenborgiaanse heilsverwachting heeft daarom in de Republiek nauwelijks weerklank gehad, ook de Derde Tijdperk-gedachte die Lessing propageerde in zijn *Erziehung des Menschengeschlechtes* werd hier te lande te mystiek en onbijbels geacht. De eigenzinnige theoloog Wilhelmus Antonius van Vloten (1740-1809), een van de weinigen die er eind achttiende eeuw door gegrepen werd, zou mede om die reden een buitenstaander blijven.¹⁶¹ Wel laat zich in de eschatologische denkbeelden van Bilderdijk – over wie straks meer – een vrijzinnigheid bespeuren en een neiging af te gaan op eigen 'openbaringen' die een esoterische voedingsbodem verraden. Maar een expliciete keuze voor Swedenborg was ook voor hem een brug te ver.

3.2. Opwekking en alarmisme

3.2.1 *Verdedigers van de christelijke godsdienst*

Viel het occultisme in de Republiek een koele ontvangst ten deel, een bredere respons kreeg de tweede component van de Laat-verlichte cultuuromslag, de religieuze opwekkingsbeweging, die – ingezet rond 1780 – haar momentum kreeg in de jaren negentig, gevoed door de crisisgevoelens in de nasleep van de Franse Revolutie. Globaal gezien behoorde deze opwekkingsbeweging tot de tweede fase, ofwel de *Second Revival* (1750-1880), van het herkersteningsoffensief dat zich vanaf 1650 in Europa en Noord-Amerika manifesteerde, en dat erop gericht was om de invloed van de Radicale Verlichting en de toenemende secularisering van de samenleving te pareren. Dat neemt niet weg dat er talloze accentverschillen zijn aan te wijzen in de mate waarin die secularisering werd afgewezen. Daarbij wordt over het algemeen een Laat-piëtistische fase onderscheiden, waarin nog niet definitief gebroken werd met het verlichtingsgeloof, gevolgd door een pessimistischer fase waarin dat – met name door de impact van de Franse Revolutie – nadrukkelijk wel gebeurde: de Opwekking in optima forma.¹⁶²

¹⁵⁹ Vijselaar, *Magnetische geest*, 310-335; Aantekeningen over magnetische sessies 1791-1792: NA, Collectie Van Hogendorp (2.21.006.47), inv.nr. 165 a-w. Mevrouw Voigt wordt genoemd in 165d (21 maart 1791).

¹⁶⁰ Ook Van Goens constateerde (in een brief aan zijn zwager Van Alphen, d.d. 7 februari 1787) dat esoterische noties sterk leefden in Frankrijk, Duitsland en Zwitserland, maar dat "ten uwent nog weinig is overgewaaid": Buijnsters, 'Brieven van Van Goens aan Van Alphen I', *DWAE* 19 (1987) 143.

¹⁶¹ Sepp, *Proeve*, 251-252; J. Lindeboom, *Geschiedenis van het vrijzinnig protestantisme* II (Assen 1933) 21-26.

¹⁶² F.A. van Lieburg, 'Een wereldwijde opwekking in het protestantse vaderland: de historiografie van het Nederlandse Réveil', in: F.A. van Lieburg ed., *Opwekking van de natie: het protestantse Réveil in Nederland* (Hilversum 2012) 276-279; Brecht, 'Spätpietismus und Erweckungsbewegung', 1-32; Buijnsters, *Van Alphen*,

Kenmerkend voor de Laat-piëtistische fase van deze opwekkingsbeweging was het maatschappelijke engagement, een dadendrang die versterkt werd door het eschatologische alarmisme dat in deze kringen leefde. In Duitsland werden genootschappen opgericht om het belaagde christendom te verdedigen en te verbreiden, in Engeland verenigden de zogenaamde *Evangelicals* zich in genootschappen tegen de slavenhandel en voor verbreiding van het evangelie onder de heidenen.¹⁶³ Wat Nederland betreft manifesteerden de eerste tekenen van de Opwekking zich binnen de kring van Lavater-adepten, waar met name bij Feith een verdere geloofsverdieping te bespeuren viel, een groeiende nadruk op piëtisme en eindtijdverwachting die ten koste ging van de verlichtingsgezinde tendensen.¹⁶⁴ Exemplarisch is het vrome *Dagboek mijner goede werken, in rekening gebracht bij God tegen den dag der algemeene vergelding* dat Feith midden jaren tachtig (anoniem) publiceerde en de weerslag lijkt te zijn van een geestelijke crisis. Zijn cultuurpessimisme verdiepte zich na de restauratie van het stadhouderlijk bewind in 1787, wat hem – fervent patriot – tot de verzuchting bracht: “Eens droomde ik genoeglijk eene Zedenverbetering – maar het was een droom – mijn ontwaken leerde mij, dat het menschedom noch wijzer noch beter wil worden (...) De Rechter der gantsche aarde zal eens recht doen!”¹⁶⁵

Niet iedereen was echter zo wereldmijdend en berustend. In navolging van het *Deutsche Christentumgesellschaft*, dat in 1779 te Basel was opgericht om een dam op te werpen tegen verdere ondermijning van het christelijk geloof, werd in 1784 te Amsterdam door migranten van Duitse herkomst een dochtergezelschap – een *Partikulargesellschaft* – opgericht. Al snel volgden zusterafdelingen in Harlingen, Hoorn en een aantal andere stadjes in Noord-Holland.¹⁶⁶ Gedreven door soortgelijke motieven werd in 1785 het Haagsch Genootschap gelanceerd en deden niet lang daarna ook de eerste zendingsgenootschappen in de Republiek hun intrede: in 1793 (geïnitieerd door de Herrnhutters) het Zeister Zendinggenootschap, in 1797 te Rotterdam het Nederlandsch Zendeling Genootschap.¹⁶⁷ Net als in de zustergenootschappen in Duitsland en Engeland ventileerden ook de Nederlandse opwekkingsgenootschappen nu en dan onverholen alarmistische noties. In de Harlingse afdeling van het *Christentumgesellschaft* was het Johannes Mecima die in 1787 het laatste der dagen aankondigde; rond 1793 zou het Amsterdamse *Partikulargesellschaft* in de greep van het alarmisme raken. Soortgelijke ideeën – hoewel minder expliciet – circuleerden ook bij het Haagsch Genootschap. Zo betoogde dominee Adrianus van Assendelft op de derde algemene jaarvergadering (1789) dat het aanzwellende ongeloof de Afval was, die zich volgens het Profetisch Woord in het laatste der dagen zou manifesteren.¹⁶⁸

Wat zich bij dergelijke opwekkingsgenootschappen afspeelde, was een proces van religieuze verdieping – geen paradigmawisseling. Van een werkelijke culturomslag kan pas gesproken worden wanneer ook bij onverdacht verlichtingsgezinden een groeiende belangstelling voor geloofszaken te bespeuren valt, uitmondend in een bekering. In Duitsland was dat het geval met Amalia Gallitzin, die de spil werd van een religieuze opwekkingskring in Münster.¹⁶⁹ In Engeland was het de jonge William Wilberforce die in 1785 zijn bekering

236-237; U. Gäbler, ‘Enkele kenmerken van het Europese en Amerikaans Réveil’, *DNK* 33 (november 1990) 2-16.

¹⁶³ Wernle, *Schweizerische Protestantismus* III, 459-465; Staehelin, *Christentumgesellschaft*, 3-5; E.M. Howse, *Saints in politics: the ‘Clapham sect’ and the growth of freedom* (Londen 1960²) 10-14; B. Hilton, *The age of atonement: the influence of Evangelicalism on social and economic thought, 1795-1865* (Oxford 1988) 203-205.

¹⁶⁴ Buijnsters, *Tussen twee werelden*, 180-182, 213-215.

¹⁶⁵ *Ibidem*, 311 (Bijlage III).

¹⁶⁶ Holtrop, *Piëtisme en Réveil*, 2-14.

¹⁶⁷ Zie 5.2.3.

¹⁶⁸ *Verhandelingen van het Haagsch Genootschap* (1789) XXXVIII.

¹⁶⁹ Buijnsters, *Van Alphen*, 237.

beleefde, en vervolgens een der sleutelfiguren van de *Evangelicals* werd.¹⁷⁰ Ook Nederland kende een aantal opmerkelijke ‘wedergeboortes’. Zo werd de libertijnse dichter-advocaat Willem Bilderdijk in de loop van de jaren tachtig een diepgelovig christen, en beleefde de vrijzinnige arts Johannes Theodorus van der Kemp in 1791 een piëtistische bekering, na een dramatisch bootongeluk waarbij zijn vrouw en dochter verdronken. Rond die tijd voltrok zich ook bij de patriotse boekverkoper Johannes Weppelman een bekering. De drie mannen zouden (zoals hierna nog zal blijken) een belangrijke rol spelen in de opwekkingsbeweging: Bilderdijk als voortrekker van het Réveil, Van der Kemp als mede-oprichter van het Nederlands Zendingsgenootschap, en Weppelman als uitgever van opwekkingsgeschriften.¹⁷¹ Maar het meest opmerkelijk was toch de bekeringsgeschiedenis van R.M. van Goens, als hoogleraar ooit de luis in de pels van de orthodoxie. Niet alleen nam hij afstand van zijn vroegere verlichtingsidealen, ook het verhoogde eschatologische bewustzijn – zo kenmerkend voor de opwekkingsbeweging – had bij hem diep wortel geschoten.

Eind 1783 vroeg hij zijn vader per brief naar diens gedachten over de actualiteit van de bijbelse profetieën. De oude Van Goens ging er in zijn antwoord uitvoerig op in. Ook hem leek het waarschijnlijk dat de bestaande spanningen op politiek en religieus terrein voortekenen waren van de grote Verdrukking, die aan “eene heerlijke verandering op de waereld” vooraf zouden gaan.¹⁷² Een maand later kwam hij op de kwestie terug. Het had hem gefraspeerd dat Ysbrand van Hamelsveld, de kersverse hoogleraar theologie in Utrecht en vroegere vriend en studiegenoot van R.M. van Goens (maar als patriot in het tegenovergestelde kamp terechtgekomen) in zijn inaugurale rede dezelfde thematiek had aangesneden. Van Hamelsveld voorzag grote rampen die de christenen zouden treffen, en sinds de brief van zijn zoon helde ook de oude Van Goens naar die zienswijze over.¹⁷³ Ook bij R.M. van Goens zelf bestond inmiddels, blijkens een rond die tijd genoteerde overdenking, geen twijfel meer over de goddelijke herkomst van de Apocalyps.¹⁷⁴ Die eschatologische gerichtheid lijkt mede ten grondslag te hebben gelegen aan zijn belangstelling voor het swedenborgianisme. In de vragenlijst die hij aan Gomm opstuurde, kort na lezing van de eerste swedenborgiaanse geschriften, was ruime aandacht voor kwesties als de lichamelijke opstanding bij het Laatste Oordeel en de wijze waarop het Nieuwe Jeruzalem zich zou manifesteren in deze wereld, vragen die Van Goens kennelijk na aan het hart lagen.¹⁷⁵

Bleef de invloed van Van Goens beperkt omdat hij zich al snel buiten de landsgrenzen begaf, groter was de impact van Willem Bilderdijk (1756-1831). Ook zijn bekering speelde zich af tegen de achtergrond van zijn orangistische activisme, gedurende de periode van omgang met Van Goens en Gosse, jaren waarin Bilderdijk zich begon te verdiepen in religieuze en esoterische onderwerpen. Dat zou uiteindelijk resulteren in een enthousiaste omarming van de christelijke heilsverwachting. Wat dat betreft vertoont zijn *Werdegang* een opvallende overeenkomst met die van Van Goens, met wie hij de eigenninnige combinatie

¹⁷⁰ Howse, *Saints*, 10.

¹⁷¹ Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 41-51, 92-97; Holtrop, *Piëtisme en Réveil*, 154-155; A. de Groot, ‘De eerste Zeister zendingen’, *DNK* 27 (september 1987) 20-31; H.J. Krom, *Zegepraal der waarheid over het ongelooft, blijkbaar in de bekeering van den heer Joh. Theod. van der Kemp, med. doct., en in de wijze van zijne roeping tot den Evangelie-dienst onder de heidenen (...)* (Dordrecht 1801) 15-22. Zie ook de bekering van de lutherse predikant F.H. Rhenius: Holtrop, *Piëtisme en Réveil*, 85.

¹⁷² KB, Coll. Van Goens, 130 D 13/J 6: D.F. van Goens aan zoon R.M. van Goens, Utrecht 9 januari 1784.

¹⁷³ Ibidem, 130 D 13/J 9: D.F. van Goens aan zoon R.M. van Goens, 26 februari 1784.

¹⁷⁴ ‘Pensées’ door R.M. van Goens (begonnen 7 februari 1784): KB, Coll. Van Goens, 130 D7/C2.

¹⁷⁵ W. Gomm refereert aan die vragenlijst in een brief aan Van Goens, gedateerd 23 maart 1785: KB, Coll. Van Goens, 130 D 16/D 16. Nader daarover: 130 D7/A 11 (‘March 1785 Queries /Some answers from what I have learned from his works Oct. 1785’).

van orthodox-christelijke en esoterische gezichtspunten deelde.¹⁷⁶ Er is wel verondersteld dat Bilderdijk door Van Goens op Swedenborg is geattendeerd, maar erg waarschijnlijk is dat niet.¹⁷⁷ Bilderdijk bleek weliswaar in 1808 van Van Goens' swedenborgiaanse sympathieën op de hoogte, maar nadere details waren hem onbekend. Hij verkeerde namelijk in de veronderstelling dat Van Goens pas via het swedenborgianisme tot het christendom was gekomen (na 1785 dus) en wist klaarblijkelijk niet van diens eerdere bekering in 1784.¹⁷⁸ Dat duidt erop dat Bilderdijk niet tot Van Goens' intimi behoorde en zijn informatie uit de tweede hand had, van uitgever P.F. Gosse bijvoorbeeld, de gemeenschappelijke kennis en verbindingspersoon tussen beide mannen.

De opvallende combinatie van zowel orthodox-christelijke als esoterische gezichtspunten, die bij zowel Van Goens als bij Bilderdijk te traceren is, hing mogelijk samen met het unieke culturele klimaat van de residentie – een orangistisch bolwerk dat in de jaren tachtig zwaar bestookt werd door patriotse propaganda, hetgeen gevoelens van dreiging en ondergang in de hand kan hebben gewerkt. Had men via de kosmopolitische atmosfeer aan het hof en uitgevers als Gosse enerzijds makkelijk toegang tot de esoterische ideeën die in binnen- en buitenland courant waren, anderzijds versterkte de patriotse agitatie de religieuze behoudzucht die toch al kenmerkend was voor een deel van de Haagse orangistische elite. Daar trok men zich graag terug in de besloten kring van een 'godsdienstig gezelschap', of in de salon van Marie-Elisabeth de La Fite-Boué (1737-1794), medewerkster aan het Haagse geleerdentijdschrift *Bibliothèque des sciences et des beaux arts*. Zij combineerde haar verlichtingsgezindheid met een hang naar lavateriaanse *Empfindsamkeit* en koesterde een grote verering voor de bijbelgetrouwe natuurwetenschapper Jean-André Deluc.¹⁷⁹ Van Goens en Bilderdijk voelden zich beiden aangetrokken door Swedenborgs beschrijving van de geestenwereld, maar schrokken toch terug voor diens weinig orthodoxe opvattingen op het gebied van bijbelleer en toekomstverwachting. Voor beiden gold dat in het spanningsveld tussen esoterische en orthodox-christelijke overtuigingen, de laatste tendens uiteindelijk de overhand zou krijgen.¹⁸⁰

Het groeiende alarmisme dat beiden aan de dag legden, vertoont dan ook de meeste verwantschap met ideeën die in de loop van de jaren tachtig in verlicht-piëtistische kring aan kracht wonnen. Daar wekte de aanval op de authenticiteit van de bijbel een onbehagen dat steeds nadrukkelijker in eschatologische termen werd vertaald en als voortekenen werd gezien van de naderende eindtijd. Ook in een algemeen-cultureel tijdschrift als de *Nieuwe*

¹⁷⁶ Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 138.

¹⁷⁷ *Ibidem*, 129; Buijnsters, *Van Alphen*, 232-234.

¹⁷⁸ Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 130-132.

¹⁷⁹ A.N. Mollerus aan M. Tydeman, Den Haag 14 maart 1769: UBL, Handschriften, BPL 945; John Wesley bezocht in 1783 in Den Haag de piëtistische kring rond Anna barones van Wassenaer (1716-1801) : Van den Berg, 'Wesley's contacten met Nederland', 274-275; *The letters of John Wesley VII (1780-1787)*, ed. J. Telford (Londen 1931) 181-184; H. van Alphen maakte begin jaren negentig kennis met dat religieuze gezelschapsleven in Den Haag: Buijnsters, *Van Alphen*, 280-283; *Nouvelle Bibliothèque Belgique* 1 (1781) 48; M. de Richemond, 'Mme de La Fite, lectrice de la reine Charlotte et gouvernante des princes d'Angleterre (1737-1797), sa vie et ses écrits', *Revue Chrétienne* 25 (1878) 243-252; I. Janse, 'Traveller, pedagogue and cultural mediator; Marie-Elisabeth de la Fite and her female context', in: A. Gilleir, A.C. Montoya en S. van Dijk eds., *Women writing back/writing women back* (Leiden-Boston 2010) 309-324; Hemsterhuis (in wiens brieven M.E. de La Fite figureert als *Errata*) dineerde regelmatig bij haar, maar vond haar bewondering voor Lavater bespottelijk: Hemsterhuis, *Lettres à la princesse de Gallitzin (1780-1782)*, 130-131, 141-143. Het archief van Lavater (Zentral-Archiv Zürich) bevat 38 brieven van M.E. de La Fite uit de periode 1776-1787.

¹⁸⁰ Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 607. In het voorjaar van 1792 distantieerden Lavater en (Cuninghame) Van Goens zich van de swedenborgiaanse opvatting van de Wederkomst als metafoor voor innerlijke verlichting - Christus zou letterlijk verschijnen in majesteit: J.K. Lavater, *Handbibliothek für Freunde* (Zürich 1792) II, 275-277.

Nederlandsche Bibliotheek drong een echo van dat alarmisme door. In 1782 was daarin door de hervormde predikant Johannes Pieter Boddé een discussie gestart over de vraag of de “Vrijgeest” die zich steeds brutaler manifesteerde niet die Laatste Vijand was die verslagen moest worden vóór de Heerlijke Kerkstaat zou aanbreken. Een vraag waarop hij vervolgens zelf het antwoord gaf: de uitverkorenen lagen inmiddels zo onder vuur, de nood was zo hoog gestegen, dat de verlossing nabij moest zijn – het Godsrijk stond voor de deur.¹⁸¹ Soortgelijke ideeën werden geventileerd in *Aanspraak aan het Zion des Heiligen Israëls, betreffende het groot gevaar van den waaren zuiveren Hervormden Godsdienst in ons vernederd Nederland* (1787) en in *Eenige vragen, ter beantwoording voorgesteld aan (...) Broërius Broes* (1790). Het laatste werkje kwam uit de koker van de orthodoxe Leidse ouderling – tevens gemeenteraadslid – Fredrik Wolphert Doornik, ironisch genoeg de vader van een van de meest spraakmakende vrijgeesten uit het begin van de negentiende eeuw, de preदारwinist Jacob Elisa Doornik. In genoemd pamflet bekritiseerde Doornik sr. de in zijn ogen onrechtzinnige uitlatingen van de Leidse hoogleraar theologie Brouërius Broes en putte daarbij troost uit zijn onwankelbare overtuiging “dat de tyden haast naderen, waar in de Heere jesus, als Goddelyke Verlosser, in volle kragt, door het zaalig geklank van het dierbaar zuiver Evangelium, met zyne Genaade en geest zal heerschen van Zee tot Zee en van de Rivieren tot het einde der Aarde”.¹⁸²

De opkomst van het occultisme, met zijn magiërs en geesteszieners, gaf aan dat alarmisme nog extra munitie. Immers, volgens de profetieën zouden in de eindtijd behalve godloochenars ook valse profeten opstaan. Vandaar dat Van Hamelsveld, een van de belangrijkste vertegenwoordigers van het bijbelapologetische alarmisme, zo’n forse aanval inzette op de swedenborgianen. Niet alleen vond hij hun toekomstoptimisme volstrekt uit de lucht gegrepen, hij zag hen ook nog eens als gevaarlijke concurrenten. Of zoals Van Hamelsveld het uitdrukte: “ook wy verwachten de komst des Heeren, doch niet gelyk deze geestdryvers”.¹⁸³

3.2.2 *Ysbrand van Hamelsveld (1743-1812) als apologetisch alarmist*

Dat Van Hamelsveld relatief weinig aandacht van historici heeft getrokken, is deels verklaarbaar door het gebrek aan bronnen die een helder licht werpen op zijn persoonlijkheid en drijfveren. Weliswaar heeft deze veelschrijver een adembenemende hoeveelheid boeken, artikelen en vertalingen nagelaten, maar egodocumenten schitteren daarbij door afwezigheid.¹⁸⁴ Wie een beeld van zijn belevingswereld wil krijgen, moet het doen met brokjes informatie die hij her en der in een voorwoord, spectatoriaal artikel of voetnoot heeft verwerkt. Die ongrijpbaarheid werd nog versterkt door zijn versnipperde loopbaan en diversiteit aan activiteiten: achtereenvolgens was hij predikant, hoogleraar, volksvertegenwoordiger en publicist, en geen van die professies oefende hij lang genoeg uit om een blijvende indruk achter te laten. Toch was hij bij vrijwel alle ingrijpende ontwikkelingen in de Late Republiek betrokken: bij het verlichte beschavingsoffensief dat eind achttiende eeuw inzette (als vertaler, publicist en bestuurslid van verlichtingsgezinde

¹⁸¹ *NNB* 2 (1782) II, 217-225 (citaat: 224); *Ibidem* 3 (1783) II, 282-295.

¹⁸² *Aanspraak aan het Zion des Heiligen Israëls, betreffende het groot gevaar van den waaren zuiveren Hervormden Godsdienst in ons vernederd Nederland* (Rotterdam [1787]) 23-24; F.W. Doornik (Raad in de vroedschap der stad Leyden), *Eenige vragen, ter beantwoording voorgesteld aan (...) Broërius Broes (...) tot regt verstand der uitdrukkingen, voorkomende in zyne voorreden, geplaatst voor de Catechetische Leerredenen van wylen (...) P. Curtenius* (Leiden [1790]) 29; J. van Baren, *Jacob Elisa Doornik: een vergeten Nederlander (1777-1837)* (z.p. 1909) 3.

¹⁸³ Swedenborg, *Godgeleerd samenstel*, 169.

¹⁸⁴ C.P.M. Görts, *Ysbrand van Hamelsveld. Predikant, professor, patriot, politicus (1743-1812)* (Scriptie Universiteit Utrecht 2005) 9.

genootschappen), bij de patriottenbeweging (als volksmenner in Utrecht en later als lid van Comité Revolutionair in 1794), en bij de vorming van de Bataafse Republiek (als lid van de Nationale Vergadering in Den Haag van 1796 tot 1798). De laatste jaren is de belangstelling voor hem dan ook groeiende – in vrijwel alle recente studies naar Nederland rond 1800 komt hij prominent in beeld.¹⁸⁵

Hoe verheugend deze herontdekking van Van Hamelsveld ook is, toch doet zich bij dit alles ook iets merkwaardigs voor. Wie alle beschrijvingen van Van Hamelsveld op een rijtje zet, bekruipt de twijfel of de auteurs het eigenlijk wel over dezelfde persoon hebben, zo uiteenlopend zijn de kwalificaties. Bij de een figureert hij als exponent van de vrijzinnige Verlichting, bij anderen staat zijn gematigdheid of zelfs zijn conservatisme op de voorgrond.¹⁸⁶ De een ziet hem als radicaal democraat, de ander als juist gematigd-conservatief.¹⁸⁷ De een prijst zijn geleerdheid, de ander noemt hem een man met weinig oorspronkelijke ideeën, maar een getalenteerd popularisator.¹⁸⁸ En waar de een hem portretteert als een typische exponent van het verlichtingsoptimisme, staat hij bij de ander te boek als een zwartgallige cultuurpessimist.¹⁸⁹ Deze gefragmenteerde visie op Van Hamelsveld is het gevolg van het feit dat vrijwel alle commentatoren, op Joris van Eijnatten na, Van Hamelsvelds eschatologie genegeerd hebben.¹⁹⁰ Wanneer dat centrale aspect van zijn wereldbeschouwing wel in aanmerking wordt genomen, vallen alle stukjes op hun plaats en wordt duidelijk hoe hij tegelijkertijd een cultuurpessimist en een verlichtingsoptimist kon zijn, een professor en een volksmenner, een dweper en een geleerde. Dat millennialisme kreeg

¹⁸⁵ Zie bijvoorbeeld: N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland: van oude orde naar moderniteit 1750-1900*, Amsterdam 2004; A. Baggerman en R. Dekker, *De wondere wereld van Otto van Eck. Een cultuurgeschiedenis van de Bataafse Revolutie*, Amsterdam 2009; F. Grijzenhout, N. van Sas en W. Velema (eds.), *Het Bataafse experiment: politiek en cultuur rond 1800*, Nijmegen 2013.

¹⁸⁶ Van Hamelsvelds vrijzinnig-verlichte reputatie gaat terug op de veronderstelling dat hij wellicht de vertaler was van Priestley's controversiële *A history of the corruptions of Christianity*, geopperd bij Heering, 'Ten strijde', in: *Op de bres* (11), een veronderstelling die werd overgenomen in Van Gestel, 'De verbasteringen van het Christendom' (8), en vervolgens als vaststaand feit werd gepresenteerd door R.E. de Bruin, 'Door het soevereine volk gekozen. Lokale bestuurders in Holland en Utrecht, 1795-1798', *Holland* 32 (2000) 31. Die vrijzinnig-verlichte suggestie wordt ook gewekt in Baggerman en Dekker, *Wondere wereld van Otto van Eck*, waarin Van Hamelsveld niet alleen als de vermoedelijke vertaler van Priestley's *Corruptions* wordt opgevoerd (434), maar ook als vrijmetselaar (267). In de ledenadministratie van het Groot-Oosten der Nederlanden (CMC) komt hij echter niet voor, wel een Wilhelmus Johannes van Hamelsveld (Utrecht 1766), lid van de vrijmetselaarsloge *Les Vrais Bataaves*, die ook genoemd wordt op de Vluchtelingenlijst (cd met ca. 4000 namen van uitgeweken patriotten, behorend bij Rosendaal, *Bataven*).

Als gematigd-verlicht/verlicht piëtistisch wordt Van Hamelsveld gekwalificeerd in: E.G.E. van der Wall, *Verlicht christendom of verfynd heidendom? Jacob van Nuys Klinckenberg (1744-1817) en de Verlichting*, (Leiden 1994) 15-16; T. Nieuwenhuis, *Keeshonden en Prinsmannen. Durgerdam, Ransdorp en Holisloot: drie Waterlandse dorpen in de Patriottentijd en de Bataafs-Franse tijd (1780-1813)* (Amsterdam 1986) 159-161; Görts, Van Hamelsveld, 44; Bosma, *Woorden van een gezond verstand*, 128. Van Eijnatten (*God, Nederland en Oranje*, 117, 202) ziet hem als representant van de Conservatieve Verlichting.

¹⁸⁷ Democratisch patriot is Van Hamelsveld in A. van Hulzen, *Utrecht in beroering: patriotten en Fransen in de Domstad, 1780-1813* (Utrecht 2002) 66-67 en Nieuwenhuis, *Keeshonden*, 161; gematigd politicus in N.C.F. van Sas, 'De verbeelding en de macht: Ijsbrand van Hamelsveld in het studiehuis der Restauratie', in: E.O.G. Haitsma Mulier e.a. eds., *Het beeld in de spiegel: historiografische verkenningen. Liber amicorum voor Piet Blaas* (Hilversum 2000) 186-189.

¹⁸⁸ Kritisch zijn Sepp (*Proeve*, 253-255) en Groenewegen (*Paulus van Hemert*, 187); positiever H. Bouman, *De godgeleerdheid en hare beoefenaars in Nederland, gedurende het laatste gedeelte der vorige eeuw* (Utrecht 1862) 72, en O.J. de Jong, 'De theologische faculteiten en de Bataafse Revolutie', *De Gids* 134 (1971) 483.

¹⁸⁹ Verlichtingsoptimist in Van Eijnatten, 'Hollandse apocalyps', 31-33; cultuurpessimist in W.R.E. Velema, *Republicans: essays on eighteenth-century Dutch political thought* (Leiden 2007) 80.

¹⁹⁰ Van Eijnatten, *God, Nederland en Oranje*, 248-249; Idem, 'Hollandse apocalyps', 31-33.

vorm tijdens de studentenjaren van Van Hamelsveld en zou zijn denken en handelen bepalen gedurende de rest van zijn leven.

Die studietijd speelde zich af in Utrecht, waar Ysbrand van Hamelsveld in 1743 was geboren als zoon van een koopman.¹⁹¹ Twee jaar na hem werd zijn broer Willem geboren, die net als hij gereformeerd predikant zou worden. Deze carrière lijkt niet in de lijn der verwachting te hebben gelegen. Naar verluidt had zijn vader hem tot opvolger in het bedrijf bestemd, maar mocht Ysbrand op aandringen van de wijkpredikant – die in hem verborgen talenten zag – op elfjarige leeftijd naar de Latijnse School. Medeleerlingen daar waren de latere patriottenleider Pieter ‘t Hoen, Hiëronymus van Alphen en Rijklof Michael van Goens. Vooral met de laatste zou hij nauw bevriend raken, een vriendschap die stand hield tijdens hun studietijd in Utrecht, getuige de bijdrage van Van Goens aan van Hamelsvelds album amicorum in 1763. Van Hamelsveld ging in 1758 net als Van Goens eerst klassieke talen studeren, maar zou vervolgens overstappen naar theologie. Dat belemmerde de vriendschap niet, want Van Goens was op dat moment in religieus opzicht nog betrekkelijk orthodox en zat wat dat betreft op één lijn met Van Hamelsveld, die als student al een verhandeling publiceerde tegen de algemene genadeleer.¹⁹² Na 1765, het jaar dat Van Hamelsveld afstudeerde, zou het contact tussen de twee verwateren. Waar Van Goens in de Belisarius-kwestie (over de vraag of ook heidenen zalig konden worden) de vrijzinnige kant koos, stond Van Hamelsveld vierkant achter Petrus Hofstede, die het orthodoxe standpunt verwoordde.¹⁹³

Van Hamelsveld sloot zijn studie in 1765 af met een promotie, wat niet vanzelfsprekend was voor theologiestudenten, en een indicatie voor wetenschappelijke aspiraties.¹⁹⁴ Vooralsnog moest hij zich tevreden stellen met de kansel. In 1766 accepteerde hij een beroep naar het vissersdorpje Durgerdam, niet ver van Amsterdam gelegen aan de overzijde van het IJ. Daar huwde hij in 1769 de dertien jaar oudere en vermogende weduwe Susanne Alders-Flandreau, die al kinderen had, maar met hem nog een zoon en dochter kreeg.¹⁹⁵ Hoewel nog steeds onwankelbaar rechtzinnig voelde hij zich in toenemende mate aangetrokken tot het verlichtingsideaal van onbelemmerd onderzoek in een verdraagzame atmosfeer. In het verlengde daarvan liet hij zich in 1772 ontvallen de polemieken te betreuren, waarin hij als kampioen van de rechtzinnigheid verzeild was geraakt. Hij weet dat aan zijn militante en opvliegende karakter, maar hoopte inmiddels een groter relativiseringsvermogen te hebben opgebouwd. Die neiging tot psychologisch zelfonderzoek typeert hem als representant van de Gevoelige Verlichting; ook zijn onbedwingbare behoefte verslag te doen van zijn zieleroerselen – in een voorwoord of een noot bij een wetenschappelijke verhandeling – past in dat beeld. Daarbij valt op dat Van Hamelsveld zich, op het pathetische af soms, afficheerde als een eenvoudig christen, bij wie het hart op de juiste plaats zat en die slechts het goede wilde. Zo verzekerde hij zijn publiek dat hij niet gedreven werd door de zucht naar erkenning

¹⁹¹ Ysbrand van Hamelsveld sr. was geen eigenaar van een kaarsenfabriek (necrologie Y. van Hamelsveld in *Algemeene Konst- en Letter-bode (AKL)* 1812 I, 148-153) maar van een (speel-)kaartenfabriek (*VL* 1829 I, 51). In de notariële archieven van Utrecht staat Y. van Hamelsveld sr. vermeld als directeur van een weduwensociëteit (1758) en koopman (1763): UA, Notarissen in de stad Utrecht 1560-1905, notaris W. van Vloten, 7 december 1758 akte nr. 244, inv.nr. U217a005; *Ibidem*, notaris J. van Lanckom, 6 juli 1763 akte nr. 51, inv.nr. U204a007.

¹⁹² *BWPGN* (Den Haag 1919-1949) III, 480-487; *BLGNP* IV (Kampen 1998) 178-179; ‘Hulde aan Y. van Hamelsveld’, *Boekzaal der Geleerde Waereld (BGW)* 1812, 300; Ludolph Zimmerman, ‘Ysbrand van Hamelsveld, eine biographische Skizze’, *Archiv für alte und neue Kirchengeschichte* 1 (1813) nr.1, 188-206; Wille, *De literator Van Goens* I, 50, 57, 124-126; 267-274; album amicorum van Y. van Hamelsveld p. 43 (KB, Handschriften, 74 H 29).

¹⁹³ E.G.E. van der Wall, *Socrates in de hemel? Een achttiende-eeuwse polemiek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk* (Hilversum 2000) 51-52; Van Hamelsveld, *Hanna’s lied*, 63-64.

¹⁹⁴ *BWPGN* (Den Haag 1919-1949) III, 480; Roelevink, *Gedicteerd verleden*, 21.

¹⁹⁵ Nieuwenhuis, *Keeshonden*, 159-160.

of geldelijk gewin. De eenvoudigen te stichten vond hij belangrijker dan roem verwerven onder geleerden. De laatsten mochten zijn schrijfstijl wellicht te onopgesmukt vinden, hij schaamde zich daarvoor niet – zo was nu eenmaal zijn persoonlijkheid.¹⁹⁶

Tijdgenoten vonden Van Hamelsveld echter alles behalve bescheiden. Zij ergerden zich aan zijn tomeloze ambitie, sociale geldingsdrang en zelfingenomenheid.¹⁹⁷ Botsingen bleven hem in zijn maatschappelijke carrière dan ook niet bespaard. In 1776 nam hij een beroep aan naar Grotebroek bij Enkhuizen, een jaar later een beroep naar Goes, waarmee zijn carrière in een stroomversnelling leek te komen. Toen echter ging het mis. Hij raakte in een competentiestrijd verwickeld met een van de zittende predikanten, die de gepromoveerde nieuwkomer – een titel waar Van Hamelsveld kennelijk graag mee schermde – een pedante kerel vond en geen gelegenheid voorbij liet gaan om hem zijn plaats te wijzen. Al snel was hij in een nieuwe twist verwickeld, die dit keer zo hoog opliep dat Van Hamelsveld de eer aan zichzelf hield, ontslag nam en in 1779 met zijn gezin terugkeerde naar zijn geboortestad Utrecht. De erfenis van zijn vader gaf hem de ruimte aldaar een bestaan op te bouwen als zelfstandig publicist en vertaler.¹⁹⁸ Hij trad toe tot het literaire genootschap *Dulces Ante Omniae Musae* en werd in 1781 tot lid gekozen van het prestigieuze Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Daarnaast publiceerde hij verhandelingen en gedichten, en viel nu en dan in voor zieke Utrechtse predikanten.¹⁹⁹ Allengs breidde zijn netwerk zich uit en dat bracht hem ook in contact met de patriotten, wier roep om vernieuwing, en woede op de zittende corrupte klik bij hem een gevoelige snaar raakte. Vol enthousiasme werd hij lid van het Utrechtse exercitiegenootschap *Pro Patria et Libertate*, en van de patriotse sociëteit *Concordia*, die een cruciale rol zou spelen in de revolutionaire fase van de Utrechtse patriottenbeweging.²⁰⁰

Naast die maatschappelijke activiteiten bleef Van Hamelsveld ook tijd vinden voor bijbelonderzoek, waarvan hij de resultaten toegankelijk wilde maken voor een minder geletterd publiek. Gealarmeerd door Lessings publicatie van de radicaalverlichte *Reimarus-Fragmente* begon hij in 1783 met de reeks *De Bybel verdeedigd*, die in 1788 al aan het achtste deel toe was. Het was een bewerking van het apologetische werk van de Duitse theoloog Theodor Christoph Lilienthal (1717-1781), aangevuld met eigen inzichten die gebaseerd

¹⁹⁶ Van Hamelsveld, 'Voorwoord', in: Idem, *Hanna's lied*, XIII –XIX.

¹⁹⁷ In het schotschrift *Brief van Justus Schertszter, aan den wel-eerw. hooggeleerden heer Ysbrand van Hamelsveld, S. Th. Doct. en Predikant, dienende ter opheldering en verdediging van zyn hooggeleerden onlangs uitgegeeven bericht* [1780] werden Van Hamelsvelds ambitie en eigendunk op de korrel genomen. In de satirische *Zamenspraak tusschen den Hoog-Eerw. en Hoog-Gel. Heere F...s B...s en zynen gewezen buurman (...)* (z.p. 1783) werd verwezen naar "zyne verregaande hoogmoed en koppigheid" (p.4).

¹⁹⁸ Y. van Hamelsveld, *Afscheids-rede aan de gemeente te Goes, Utrecht 1779; Berigt van Ysbrand van Hamelsveld, aangaande de redenen die hem bewogen hebben om zyne dimissie als predikant te Goes in Zuid-Beveland te vragen, en, deeze hem geweigerd zynde zijn ambt intusschen aldaar neder te leggen*, Utrecht 1779; *Afgeperst antwoord op het bericht van den Wel Eerw. Heer Ysbrand van Hamelsveld (...)*, door Dirk Kaas, predikant te Goes, Goes 1779; Y. van Hamelsveld, *E AYTON TIMΩPOYMENOΣ of het afgeperst antwoord van den Weleerw. Heere Dirk Kaas, predikant te Goes, ontleed door Ysbrand van Hamelsveld*, Utrecht [1780]; *Brief van Justus Schertszter*. Zie voor Van Hamelsvelds financiële positie: Nieuwenhuis, *Keeshonden*, 57, 220 (noot 44). Ysbrand van Hamelsveld sr. bezat bij zijn dood diverse panden in Utrecht die door zijn erfgenamen successievelijk werden verkocht: UA, Notarissen in de stad Utrecht (1560-1905), Notaris T. Koppen, 12 -14, 17, 25- 26 oktober 1785, aktenrs. 144 -147, 152, 156-157, verkoop onroerend goed, inv.nr. U270a007.

¹⁹⁹ Ledenlijst sinds 1780 in: *Verhandelingen van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* II (Utrecht 1784) XVII; 'Naamlyst der leden'. *Tweede proeve van Oudheid-, taal- en dichtkunde door het genootschap Dulces Ante Omniae Musae*, Utrecht 1782; waarneming voor zieke collega's: Y. van Hamelsveld, *Twee leerredenen over Esther IX. en X.* (Utrecht 1782) I.

²⁰⁰ R.E. de Bruin, *Revolutie in Utrecht. Studenten, burgers en regenten in de Patriottentijd (1780-1787)* (Utrecht 1987) 17.

waren op een breed literatuuronderzoek.²⁰¹ Hij las zowel zijn apologetische geestverwanten als de meer vrijzinnige theologen en deïsten, maar niets bracht zijn geloof in het openbaringskarakter van de bijbel aan het wankelen. Op het gebied van scheppingsvisie, geschiedopvatting en toekomstbeeld bleef zijn wereldbeeld onwrikbaar bijbels gefundeerd. Wel probeerde hij een en ander in overeenstemming te brengen met de nieuwste wetenschappelijke inzichten. Vasthoudend aan de bijbelse notie dat de schepping van de mens ca. 4000 v.C. had plaatsgevonden, achtte hij het evident dat de aarde al veel langer bestond en wellicht zelfs ingrijpende ‘herschepingen’ had meegemaakt. Even creatief ging hij om met de wonderverhalen in de bijbel. Zo op het oog waren die onverenigbaar met de natuurwetten, maar aangezien die wetten waren ingesteld door de Godheid zelf, kon Hij ze ook weer opheffen wanneer dat in het Godsplan beter uitkwam. Daarmee bleef hij keurig binnen de grenzen van het gematigd-verlichte supranaturalisme.²⁰²

Behalve apologetisch werk vertaalde hij van buitenlandse theologen ook toonaangevend bijbelonderzoek. Zo voelde hij zich aangesproken door de historisch-grammaticale verklaringwijze van Duitse neologen als J.D. Michaelis en J.G. Eichhorn. In 1784 begon hij aan een Nederlandse vertaling van Eichhorns meerdelige *Einleitung in das alte Testament*, daartoe aangespoord door hoogleraar Nicolaas Barkey, die vanwege een slechte gezondheid eigen aspiraties in die richting had moeten opgeven.²⁰³ In dit werk had Eichhorn nog niet de radicale weg ingeslagen die hem later zo berucht zou maken. Gaandeweg kreeg ook Van Hamelsveld moeite met Eichhorn, reden waarom hij het derde deel verrijkte met uitvoerige aantekeningen, waarin hij kritische geluiden ventileerde. Dit deel handelde over de oudtestamentische profetieën, waarvan de echtheid door Eichhorn in sommige gevallen werd betwijfeld, iets waarin Van Hamelsveld hem absoluut niet wilde volgen. Het Profetisch Woord was voor hem namelijk de essentie van de Schrift, sterker nog: “myn Gidze”.²⁰⁴

Die fascinatie stamde mogelijk al vanaf zijn vroege jeugd. In 1809, terugkijkend op zijn leven, beschreef hij hoe perioden van toekomstoptimisme en -pessimisme zich in zijn bestaan hadden afgewisseld. Met name zijn kindertijd was een bedrukte en angstige periode geweest, overschaduwed door oorlog en binnenlandse twisten.²⁰⁵ Dat maakt het aannemelijk dat zijn eschatologische bevoegenheid is ontstaan tijdens de alarmistische piek van de jaren vijftig van de achttiende eeuw. Die fascinatie had zich verdiept aan de universiteit van Utrecht, waar hij zich niet alleen tot rechtzinnig bijbelapologeet had ontwikkeld, maar als leerling van Albert Voget – een groot liefhebber van de coccejaanse profetische hermeneutiek – aanhanger was geworden van de zevenperiodenleer.²⁰⁶ Dat was opmerkelijk, want hoewel deze heilsvisie rond 1750 nog was verdedigd door de gezaghebbende bijbelexegeet Herman Venema, waren er in de tweede helft van de achttiende eeuw nog maar weinig theologen en predikanten die zich er openlijk voor uitspraken. Van Hamelsveld deed dat wel. Net als Venema interpreteerde hij de Openbaring van Johannes in recapitulistische zin en ging hij ervan uit te leven in de nadagen van de vijfde periode, die had ingezet met de Reformatie. De overgang naar het zesde periode (verbeeld door het zesde zegel en de zesde bazuin) stond nu voor de deur en zou met heftige crisisverschijnselen, waaronder een grote ‘aardbeving’,

²⁰¹ ‘Voorreden’, in: Y. van Hamelsveld, *De Bybel verdeedigd* I-II (Amsterdam 1783) III-IV.

²⁰² Idem, *De Bybel verdeedigd* III (1784) 4-11, 152-160; Idem, *De Bybel verdeedigd* IV (1785) 310-315.

²⁰³ ‘Voorreden van den vertaaler’, in: J. G. Eichhorn, *Inleiding in het Oude Testament* I, uit het Hoogduitsch vertaald door Y. van Hamelsveld (Amsterdam 1784) VIII-X.

²⁰⁴ ‘Voorreden van den vertaaler’, in: J.G. Eichhorn, *Inleiding in het Oude Testament* III, uit het Hoogduitsch vertaald door Y. van Hamelsveld (Amsterdam 1785) VI-VII; notities van de vertaler, in: *Ibidem*, 1, 10, 115, 422; ‘Voorreden’, in: Hamelsveld, *De Bybel verdeedigd* VIII (Amsterdam 1788) X (citaat).

²⁰⁵ *De Huisvader* 1 (1809) nr. 2, 12-13.

²⁰⁶ Hamelsveld, *Hanna's lied*, 165-167.

gepaard gaan. De toenemende goddeloosheid was er reeds een onmiskenbaar voorteken van en zou uitmonden in zware oordelen Gods.²⁰⁷

Hij had die vrees voor het eerst verwoord in zijn dissertatie uit 1765, getiteld (in vertaling) *Over de zeden des menschen voor den Zondvloed, als een voorbeeld der zeden, die de komst van onzen Zaligmaker zullen voorgaan*.²⁰⁸ Ook zijn eerste gemeente Durgerdam had hij deelgenoot gemaakt van zijn sombere verwachtingen. Nadat het dorp in 1775 bijna was verzwolgen door een grote watervloed, memoreerde een gemeentelid in een omstandig dankgedicht hoe Van Hamelsveld hun “Stemme Gods” was geweest, en onvermoeibaar op de noodzaak van bekering had gewezen, waardoor de dreigende ramp op tijd was afgewend.²⁰⁹ De watersnood zou een onuitwisbare indruk op Van Hamelsveld maken – nog in 1802, in zijn *Kort begrip der algemeene geschiedenis, van de schepping der wereld af, tot het einde der agttiende eeuw*, maakte hij er speciaal melding van als omineus voorteken van alle rampen die erop zouden volgen.²¹⁰ Direct of indirect is die alarmistische tijdsbeleving in vrijwel al zijn publicaties terug te vinden. Zo sprak hij in 1776, in het voorwoord bij een vertaling van een Frans apologetisch werk, zijn bezorgdheid uit over de toestand in de wereld. Lezers die dat gevoel deelden, adviseerde hij de oudtestamentische profeten Jesaja en Zacharia er eens op na te slaan, en daar de interpretatie van zijn onvolprezen hoogleraar Voget naast te leggen. De actualiteit van deze profetieën zou hen frapperen.²¹¹

Nadat hij zijn ambt had neergelegd en was teruggekeerd naar Utrecht kwam ook zijn onderzoek naar het Profetisch Woord in een hogere versnelling. In 1780 publiceerde hij een commentaar op Jeremia, waarin hij de verwachting uitsprak dat de voorspelling van een Joodse terugkeer naar het Beloofde Land nog onvervuld was en letterlijk opgevat diende te worden. Hoewel een dergelijke verwachting bij coccejanen niet ongewoon maar toch steeds minder gangbaar was (Venema bijvoorbeeld deelde die verwachting niet) was Van Hamelsveld op dit punt waarschijnlijk beïnvloed door de Duitse neoloog Michaelis, naar wiens werk hij in zijn commentaar op Jeremia veelvuldig verwees.²¹² Michaelis had zich uitgesproken tegen het willekeurig vergeestelijken van allerlei bijbelse profetieën, die in het verlengde daarvan werden opgevat als metaforen voor ontwikkelingen in de spirituele sfeer. Waar in de bijbel gesproken werd van een restauratie van de Joodse staat in de eindtijd en de komst van een Godsrijk dat vanuit Jeruzalem bestuurd zou worden, verdiende het aanbeveling dat zo concreet mogelijk op te vatten. Een visie die onder collega-exegeten bevreemding wekte, omdat Michaelis hiermee de verdenking op zich laadde een chiliast te zijn. Hij wees die opvatting verontwaardigd van de hand, want hij achtte zijn interpretatie wetenschappelijk gefundeerd en in niets verwant aan die van dweepzuchtige chiliasten, die een bespottelijke voorkeur aan de dag legden voor allerlei tijdrekenkundige interpretaties. Daarvan hield

²⁰⁷ Idem, *Korte aanmerkingen over het Nieuwe Testament voor ongeleerden* II, 559-648 ('Korte aanmerkingen over de Openbaring van Joannes').

²⁰⁸ Y. van Hamelsveld, *Inwyings-redevoering over den tegenwoordigen voor- of nadeeligen staat van het Christendom, en het geen omtrent denzelven in 't vervolg door ons mag gehoopt, of moet gevreesd worden (...)*, uit het Latyn vertaald door Antony Koppen Lit.Hum.Stud. (Utrecht 1784) 7; 'Voorreden', in: Van Hamelsveld, *De Bybel verdeeld VIII* (Amsterdam 1788) X.

²⁰⁹ P. Prins, *Stigtelyke overdenkingen by het beschouwen der hooge watervloed te Durgerdam, voorgevallen tusschen den 14de en 15de November 1775* (Amsterdam 1776) 1.

²¹⁰ Nieuwenhuis, *Keeshonden*, 163, 213 (noot 125); Prins, *Stigtelyke overdenkingen*, 8.

²¹¹ 'Voorrede van den vertaalter', in: P. Allix, *Redenmatige bedenkingen over de boeken der H. Schrift, dienende ter bevestiging van de waarheid van het Christendom*, uit het Fransch vertaald met aanmerkingen door Y. van Hamelsveld (Utrecht 1776) XXXIII-XXXVI.

²¹² Y. van Hamelsveld, *Vaticinium Jerem. XXXI. 31-40*, Utrecht 1780; besproken in *NB* 8 (1780) I, 521-523; J. L. Overdorp, *Verhandeling over de profetiën des Ouden Verbonds, bijzonder der messiaansche, of van die, welke het beloofde Godsrijk op aarde betreffen* I (Amsterdam 1838) 107.

Michaelis zich verre: voorspellingen over het tijdstip van de omwenteling deed hij niet, en ook Van Hamelsveld onthield zich consequent van concrete uitspraken in die richting.²¹³

Voor het overige bleef Van Hamelsveld in zijn eschatologie binnen de grenzen van de heersende hermeneutische traditie. In zijn commentaren op het boek Daniël en de Openbaring van Johannes ventileerde hij betrekkelijk conventionele opvattingen over heikele thema's. Net als zijn gematigd-verlichte collega's zag hij bijvoorbeeld in de Antichrist het symbool van gewetensdwang, geloofsafval en onverdraagzaamheid, kortom van alles wat tegen de ware geest van het christendom inging.²¹⁴ Evenzo was zijn visie op de Vijfde Monarchie volstrekt in lijn met de dominante preteristische verklaringswijze: deze voorspelling was in vervulling gegaan met de komst van het christendom, en zou niet, zoals veel chiliasten dachten, pas gerealiseerd worden met de komst van het Godsrijk.²¹⁵

Uniek bleef wel zijn alarmisme. Toen Van Hamelsveld in 1783, met steun van zijn patriotse geestverwanten, werd aangesteld als hoogleraar theologie aan de universiteit van Utrecht zag hij dat als een uitgelezen kans om zijn millennialisme uit te dragen. Op 26 februari 1784 aanvaardde hij het hoogleraarschap met een *Inwyings-redevoering over den tegenwoordigen voor- of nadeeligen staat van het Christendom, en hetgeen omtrent denzelfden in 't vervolg door ons mag gehoopt, of moet gevreesd worden*. Hij verwees daarin naar de tegenstelling tussen verlichtingsgezinden die meenden dat de beschaving een ongekende bloei doormaakte, en gelovige christenen die het verval van de godsdienst betreurden. Wie had gelijk? Op het gebied van bijbelverklaring was onmiskenbaar grote vooruitgang geboekt, waardoor men in staat was geweest ingeslopen fouten uit bijbelvertalingen te elimineren. Helaas was het daarbij niet gebleven: radicale bijbelcritici als C.F. Bahrdt wilden alles uit de bijbel verwijderen wat niet met hun rationalistische wereldbeeld overeenkwam. De gevolgen daarvan waren rampzalig: de drie-eenheid werd betwist, het arianisme en socinianisme schoten weer op; deïsten, naturalisten en zelfs atheïsten hadden hun opwachting gemaakt. In plaats van gegroeid was het zedelijk peil van de samenleving de laatste decennia alleen maar afgenomen: men dankte God niet meer, allerhande overtredingen werden nu normaal en de orthodoxie lag onder vuur.

Gelukkig had God de tekenen der tijden geopenbaard. Bijzonder actueel achtte Van Hamelsveld Zacharia 14:7, waarin met betrekking tot de eindtijd gesproken werd van een periode waarin het dag noch nacht zou zijn, een periode die in Jesaja gekenschetst was als een tijd van schemering, en die in de Openbaring van Johannes werd gesymboliseerd in de Laodicaanse kerkgemeente, waarin lauwheid de boventoon voerde. Dat deze kwalificaties bijzonder van toepassing waren op de zieltogende Nederlandse Kerkstaat hadden talloze exegeten al aangetoond – Van Hamelsveld hoefde daar verder niet over uit te weiden.²¹⁶ Wel benadrukte hij dat de toekomst er volgens deze godspraken somber uitzag: de opkomst van valse profeten en een onverwachte Verdrukking van de Kerk lagen in het verschiet. Hij vroeg God met klem: “Kom Gy ons zinkend Vaderland te hulp, op dat, de Eendracht hersteld zynde, onze zaaken bloeien”. Want nog was alles niet verloren – na de duisternis zou voor de kerk een gouden tijd aanbreken, waarin het christendom zich over de aarde zou verspreiden en de Joden zouden terugkeren naar het Beloofde Land. Van Hamelsveld eindigde met de wens:

²¹³ Michaelis, *Nieuwe overzetting des Ouden Testaments* XVII.1, 55-56, 265-272, 292-293.

²¹⁴ Van Hamelsveld, *Korte aanmerkingen over het Nieuwe Testament* II.2, 336-338, 618-619.

²¹⁵ Y. van Hamelsveld, *Korte aanmerkingen over het Oude Testament voor ongeleerden* IV.2 (Amsterdam 1796) 188-191.

²¹⁶ Y. van Hamelsveld, *Inwyings-redevoering*, 50-56. Net als Venema meende Van Hamelsveld dat de geestelijke gesteldheid van de kerk tegen het eind van de vijfde periode beschreven werd in de brief van Johannes aan de gemeente van Laodicea (Openb. 3:16): “Zo dan, omdat gij lauw zijt, en noch koud noch heet, Ik zal u uit Mijn mond spuwen”; zie: De Bruïne, *Venema*, 122-123.

“Dat haast die gelukkige tyden komen, in welke de gantsche aardbodem het Koningryk van Uwen Zoon zal verëeren”.²¹⁷

Zware tijden lagen inderdaad voor Van Hamelsveld in het verschiep, want hij raakte direct betrokken bij de politieke onrust in de Republiek die kort daarop een climax zou bereiken. Ook op dat vlak demonstreerde hij zijn hartstochtelijke natuur – Hardenbroek kwalificeerde hem zelfs als een “violent Patriot” – geen huiskamergeleerde of kanselredenaar, maar een man die de straat op ging, het volk toesprak als een geboren volksman en meemarcheerde met het executiegenootschap.²¹⁸ Vooral dat laatste was bijzonder blasfemisch in de ogen van de tegenpartij, die hem dan ook in spotprenten als ‘kanselhuzaar’ genadeloos aan de schandpaal nagelde.²¹⁹ Het maakte hem tot een van de meest gehate patriotten. Zijn afzetting als hoogleraar had bijna iets van een rituele zuivering: zijn naam werd geschrapt en zijn portret uit de senaatskamer verwijderd (om er pas na de Bataafse Revolutie weer terug te keren).²²⁰

Anders dan veel van zijn mede-patriotten besloot Van Hamelsveld in 1787 niet uit te wijken naar Frankrijk of de Oostenrijkse Nederlanden. Gelaten droeg hij de maatschappelijke degradatie en de verbanning uit Utrecht en Amsterdam, en keerde terug naar Durgerdam, waar hij met zijn gezin bij zijn stiefdochter introk.²²¹ Daar maakte hij in 1788 nog angstige uren mee, toen hem ter ore kwam dat de oranjegezinde sloopstimmerlieden van het Amsterdamse Kattenburg op bootjes het IJ wilden oversteken om hem te molesteren. Slechts de tussenkomst van God die een storm had doen opsteken, had hem daarvoor behoed, was zijn onwrikbare overtuiging.²²² In 1789 verhuisde hij naar Leiden om dicht bij zijn zoon te kunnen zijn, die daar rechten ging studeren. Al die tijd ging hij onverstoort door met zijn publicitaire werkzaamheden: zelfstandige publicaties en verhandelingen zagen het licht, het vertaalwerk van Michaelis en Eichhorn werd voortgezet, er verschenen nieuwe delen van *De Bybel verdedigd*, en bijbelcommentaren speciaal voor ‘ongeleerden’. Intussen werd hij ook nog hoofdredacteur van de *Vaderlandsche Bibliotheek*, ageerde hij tegen Swedenborg, en gaf hij verschillende spectators uit, bedoeld voor de gewone man. In 1794 werd hij bovendien weer politiek actief toen hij door de patriotse ondergrondse met zijn zoon de vijandelijke linies over werd gestuurd om zich te voegen bij het Comité Revolutionair in Den Bosch, dat zich opmaakte om samen met het Franse leger de aanval op het stadhoudelijke bewind te openen.

Zijn eschatologische alarmisme bleef intussen ongebroken. In 1789 verscheen van zijn hand in het tijdschrift *De Godsdienstvriend* een bijdrage getiteld ‘Treurige staat van het hedendaagsch Christendom’, waarin hij al zijn inmiddels vertrouwde stokpaardjes weer te berde bracht.²²³ Gezien de om zich heen grijpende geloofsafval was het zonnklaar dat de grote omwenteling voor de deur stond. Ook in de bestseller *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie, op het einde der achttiende eeuw* (1791), het boek waarmee hij zich een

²¹⁷ Van Hamelsveld, *Inwyings-redevoering*, 65-66.

²¹⁸ Hardenbroek, *Gedenkschriften* VI, 168 (23 januari 1786).

²¹⁹ Zie de spotprent ‘Op den professoralen krijgsman’, afgedrukt bij: N.C.F. van Sas, ‘Politiek als leerproces: het patriottisme in Utrecht, 1783-1787’, *Jaarboek Oud-Utrecht* (1987) 42.

²²⁰ J. Theeuwisse, *Utrechtse Universiteitsportretten 1574-1990* (Utrecht 1991) 82-83.

²²¹ In een nagekomen bericht onder het voorwoord bij deel VII van *De Bybel verdedigd* (Amsterdam 1787) VIII verklaart Van Hamelsveld: “Na dat deeze Voorreden reeds ter Drukperse bezorgd was, heeft my het lot van den profeet Elia getroffen. Doch, *mediis tranquillibus in undis*, zal ik voortvaaren, den Godsdienst van den getrouwen Jesus, en het dierbaar Bybelboek te verdedigen, en myn God zal aan myne zyde wezen, en myne Onschuld handhaven!”

²²² ‘Wonderwerken’, *De Welmeenende Raadgever* (DWR) 5 (1794-1795) 280; Y. van Hamelsveld, *Kort begrip der Algemeene Geschiedenis, van de schepping der wereld af, tot het einde der agttiende eeuw* (Amsterdam 1802) 633-634.

²²³ *De Godsdienstvriend* 1 (1789) nr. 2, 9-16.

vaste plaats in de Nederlandse geschiedschrijving zou verwerven, maakte hij van dat alarmisme geen geheim.²²⁴ Toch is er, zoals gezegd, vrijwel geen historicus die aan dat aspect aandacht aan heeft besteed. Het boek werd exemplarisch geacht voor het cultuurkritische verval-vertoo, of als teken opgevat dat Van Hamelsveld depressief was geraakt door de nederlaag van de patriotten en zijn daaropvolgende maatschappelijke degradatie. Het zou een onevenwichtig en ambivalent werk zijn, omdat het enerzijds de beschaving als ten ondergang gedoemd beschouwde, anderzijds toch nog een klein lichtpuntje zag, als de Nederlanders maar bereid zouden zijn terug te keren naar de godsdienst en eenvoud der vaderen.²²⁵ Maar in feite deed Van Hamelsveld weinig anders dan het debiteren van zijn centrale thema: dat de christelijke beschaving aan de vooravond van een crisis stond, die gepaard zou gaan met polarisatie tussen christenen en godd elozen, een crisis die uiteindelijk zou resulteren in een zegepraal voor kerk en wereld, en de vernietiging van de afvalligen. Vandaar zijn emotionele oproep aan het einde van het boek, te berde gebracht met een pathos dat later ook zijn optreden in de Nationale Vergadering zou kenmerken:

“Ik ben geen Dweeper, ik ben niet zwaarmoedig van geest, maar de voorzeggingen van den Bijbel, de gesteldheid van het menschdom omtrent Godsdienst en zeden, de gebeurenissen, die voorgevallen zijn en nog daaglijks voorvallen, vergunnen mij niet te zwijgen, ik moet spreken, *Nederland! Nederland!* gij staat op den kant van uwen ondergang!”²²⁶

In tegenstelling tot de latere geschiedschrijvers waren eigentijdse beoordelaars niet blind voor de eschatologische lading van het boek. Het vrijzinnige blad *De Recensent* bijvoorbeeld had zich geërgerd aan de preektoon en het schoolmeesterachtige geklaag van Van Hamelsveld. Dat de samenleving in een crisis verkeerde was evident, maar waarom Van Hamelsveld dat in eschatologische termen vertaalde en de nabijheid van een Gelukstaat voorspelde, ontging de recensent ten enenmale.²²⁷ Onder gematigd-verlichten echter, of ze nu van patriotse of orangistische huize waren, vond zijn alarmisme wel degelijk gehoor. Zo hadden de Vierde Engelse Oorlog en de politiek-economische malaise een vruchtbaar klimaat geschapen voor crisisbesef en ondergangsgedachten. De profetieën van Ludeman vonden in deze jaren gretig aftrek en zaaiden in 1784 (een rampjaar volgens de astroloog) zelfs enige paniek – serieus genoeg in ieder geval voor de Engelse ambassadeur James Harris om er in zijn rapport aan Londen speciaal melding te maken.²²⁸ Maar ook voor het Profetisch Woord groeide de belangstelling. Zoals gezegd was de orangistische raadsheer D.F. van Goens aangenaam verrast door de oratie van Van Hamelsveld, die naadloos aansloot bij de tijdpreken en boetzangen van orangistische predikanten als Theodorus van der Groe. Ook een orangist als Johannes le Francq van Berkhey zou altijd een ambivalente houding tegenover Van Hamelsveld houden: in politiek opzicht lagen zij weliswaar mijlenver uiteen, in religieus opzicht waren er opvallende raakvlakken.²²⁹

²²⁴ De eerste druk werd op 9 juli 1791 aan gekondigd, de tweede op 29 oktober 1791, waarbij werd vermeld dat de eerste druk “binnen weinig dagen was uitverkocht” (advertenties in *LC*).

²²⁵ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 203; Van Sas, ‘Verbeelding en de macht’, 184-185,189; Van Eijnatten, *God, Nederland en Oranje*, 248.

²²⁶ Y. van Hamelsveld, *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie, op het einde der achttiende eeuw* (Amsterdam 1791) 544.

²²⁷ *De Recensent* III (Amsterdam 1792) 308.

²²⁸ Buismann, *Vroomheid en Verlichting*, 189-203; Hardenbroek, *Gedenkschriften* V, 427 (11 augustus 1784); Harris, *Diaries and correspondence* II, 93 (Harris aan Carmarthen, Den Haag 4 januari 1785).

²²⁹ J. le Francq van Berkhey, *De Bataafsche menschlijkheid opgehelderd*, nieuwe uitgave (Leiden 1804) 290-291.

Van Hamelsvelds alarmistische millennialisme stond bovendien zijn reputatie als gewaardeerd wetenschapper en volksopvoeder niet in de weg. In de rechtzinnige en gematigd-verlichte tijdschriften werden zijn werken zonder uitzondering lovend besproken.²³⁰ Dat hij tot tweemaal toe in de Nationale Vergadering werd gekozen, en door zijn collega's tot het (roulerend) voorzitterschap werd uitverkoren, zegt ook iets over zijn bekendheid en prestige. Hij was bovendien een veelgelezen auteur: blijkens bewaard gebleven inkooplijsten van een leesgezelschap in Dordrecht behoorde Van Hamelsveld er rond 1800 tot de vier meest aangeschafte auteurs; ook in een studie naar het leesgedrag in Middelburg begin negentiende eeuw komt Van Hamelsveld naar voren als een populair schrijver.²³¹ In aanmerking genomen dat hij zijn millennialisme nooit verhulde, noch in zijn wetenschappelijke werk (desnoods in het voorwoord of een annotatie) noch in zijn op het grotere publiek gerichte uitgaven, moet de reikwijdte van zijn ideeën niet onderschat worden. Vandaar waarschijnlijk de diepe haat die hij opwekte onder de vrijzinnige voorhoede, en de onvermoeibare pogingen die vanuit die kring werden ondernomen om zijn invloed te neutraliseren en zijn reputatie te vernietigen. Gerrit Paape noemde hem “dien zotten Professor”; volgens zijn politieke tegenstanders in de Nationale Vergadering was hij “een Gezigteziener, een Propheet, een Droomer, een Dweeper”.²³² Bij Paulus van Hemert, die een levenslange vendetta tegen hem zou voeren, stond hij te boek als “Isbrandus Scriblerus” (naar Martinus Scriblerus, de personificatie van pedante semi-geleerdheid), als “Visionaris” en zelfs “Broodprofeet” – iemand die van het doen van voorspellingen zijn beroep had gemaakt.²³³

Maar al paste Van Hamelsveld met zijn ondergangdenken bij de geest van de tijd en zat hij wat dat betreft op één lijn met een man als Theodorus van der Groe – een cruciaal verschil was wel dat Van der Groe een orangist was en Van Hamelsveld een vurig patriot. In hun crisisbesef waren er allerlei raakvlakken, maar in hun heilsverwachting en toekomstvisie grote verschillen. Waar Van der Groe een spirituele en apolitieke opvatting had van de wereld na de omwenteling, was bij Van Hamelsveld in toenemende mate sprake van een wereldse heilsorde, van een politieke heilsverwachting. En hij was niet de enige, in de laatste decennia van de achttiende eeuw, de jaren van groeiende polarisatie tussen patriotten en prinsgezinden. Na 1790, in de nasleep van de Franse Revolutie, zouden de tegenstellingen onoverbrugbaar worden.

²³⁰ Geraadpleegd werden: *NNB 1781-1788*, voortgezet als (v.a.) *Vaderlandsche Bibliotheek van wetenschap, kunst en smaak (VB)* 1789-1796, v.a. *Nieuwe Vaderlandsche Bibliotheek van wetenschap, kunst en smaak (NVB)* 1796-1805, v.a. *Hedendaagsche Vaderlandsche Bibliotheek van wetenschap, kunst en smaak (HVB)* 1805-1811; *Boekzaal der Geleerde W(a)ereld (BGW)* (1793-1811); *Nieuwe Algemeene Vaderlandsche Letter-oefeningen (NAVL)* (1786-1790), v.a. *Algemeene Vaderlandsche Letter-oefeningen (AVL)* (1791-1810), v.a. *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1814-1876).

²³¹ Regionaal Archief Dordrecht (RAD), Archief van het Eerste Leesgezelschap van Dordrecht (1760-1890), inv.nrs. 14-15 (aangekochte boeken 1790-1807); J. Muijs-van der Leun, *Leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende eeuw. Bestsellers en geliefde auteurs: een bloemlezing* (Middelburg 1988) 4, 22.

²³² Paape, *De Bataafsche Republiek*, 39; *Korte characterschets der mannen, welken het ingeleverd Plan van Constitutie voor de Bataafsche Republicq, tot een grondslag der deliberatie van de Nationale Vergadering (...) hebben aengenomen* (z.p. 1797) 3-4. Door Oddens toegeschreven aan Pieter Vreede: J. Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld; het eerste parlement van Nederland 1796-1798* (Nijmegen 2012) 490-91 (noot 74).

²³³ P. van Hemert, ‘Brief aan den Heer L.V.S. over de verergering der kwaal van Isbrandus Scriblerus’, *Lektuur bij het Ontbijt en de Thetafel (LOT)* III (Amsterdam 1804) 112-127 (citaten: 114, 120, 124).